

Univerzita Karlova

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Bakalářská práce

Kateřina Kabátová

Od kořenů do kompostu

Současná praxe českého přírodního pohřebnictví

Praha 2023

Vedoucí práce: Mgr. Ondřej Skripnik, Ph.D

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 23. června 2023

Kateřina Kabátová

Na tomto místě bych ráda poděkovala svému školiteli, Mgr. Ondřeji Skripnikovi Ph.D., který mi věnoval nemalé množství času. Zároveň mi poskytl své vědomosti a cenné rady ke zpracování této práce. Po celou dobu psaní této práce měl velkou míru trpělivosti, za což jsem mu nesmírně vděčná. Dále bych ráda poděkovala mým respondentům, panu Adamovi Vokáčovi a Tomášovi Kotrlému, kteří byli ochotni se mnou dlouhé hodiny debatovat. Také se sluší poděkovat dámám z organizace Ke kořenům, zejména paní Blance Dobešové a Tereze Chmelařové, které mě zasvětily do tajů přírodního pohřebnictví.

Abstrakt

Tato bakalářská práce se zabývá přírodním pohřebnictvím v České republice. Cílem práce je analyzovat současnou praxi a nastínit možný budoucí vývoj. V teoretické části jsou představeny základní principy přírodního pohřebnictví. Výzkumná část je věnována dvěma respondentům v oboru. Na základě získaných informací je v práci navržen možný budoucí vývoj přírodního pohřebnictví v České republice.

Klíčová slova: přírodní pohřebnictví, rituál, pohřeb, ekologie

Abstract

This bachelor thesis is dedicated to natural burial practice in the Czech Republic. The aim of this thesis is to analyze contemporary practice and outline possible future developments. Main principles of natural burial are presented in the theoretical part. Research is dedicated to two respondents in the field. Based on the obtained information this thesis proposes a possible future development of the natural burial practice in the Czech Republic.

Keywords: natural burial, ritual, funeral, ecology

Obsah

1. Úvod	6
1.1. Metodologie	6
1.2. Etika	8
2. Antropologie smrti	10
3. Rituál a symbol	10
4. Pohled na smrt	14
4.1. Přejchod z tradiční společnosti do moderní společnosti	14
4.2. Tradiční postoj ke smrti	15
4.3. Změna v postoji	17
4.4. Je opravdu smrt tabu?	19
4.5. Revitalizace smrti	21
5. Ekologie	24
5.1. Náklady spojené s uložením těla	25
5.2. Pohřeb do země	26
5.3. Náhrobky, výzdoba na hřbitovech	27
5.4. Kremace	28
5.5. Ekologická zátěž	30
6. Ekologické pohřbívání	33
6.1. Aquamace	37
6.2. Kompostace	37
7. Přírodní pohřbívání v České republice	40
7.1. Přírodní hřbitov <i>Les vzpomínek</i>	40
7.2. Nezisková organizace Ke kořenům	43
7.3. Organizace Mezi stébly	44
7.4. Přírodní hřbitov <i>Údolí vzpomínek</i> v Brně	45
8. Praktická část	46
8.1. Představení participantů výzkumu	46
8.2. Cesta k přírodnímu pohřebnictví	47
8.3. Krize obřadů v české společnosti	49
8.4. Současná praxe českého přírodního pohřebnictví	53
8.5. Legislativa	56
8.6. Budoucnost českého přírodního pohřebnictví	58
8.7. První český přírodní hřbitov	60
9. Závěr	62
10. Literatura a prameny	63
10.1. Knihy	63
10.2. Články a internetové zdroje	64

1. Úvod

Smrt je téma, které je neochvějně spjato s dějinami lidstva. Jedná se o biologický proces, při kterém tělu přestanou fungovat základní funkce. Co následuje po smrti biologické je však oblast, která je velmi proměnlivá v závislosti na kulturním prostředí. Právě kulturní procesy, které následují po smrti, mohou odrážet ontologické představy o světě. Tyto procesy jsou tak velice variabilní, a proto i zajímavé z hlediska zkoumání.

Tato bakalářská práce se zabývá současnou praxí přírodního pohřebnictví v České republice a zároveň si klade za cíl nastínit i budoucí vývoj. Přestože je přírodní pohřebnictví v České republice teprve na vzestupu, v posledních letech byl zaznamenán zvýšený zájem o toto téma jak u odborné, tak i u laické veřejnosti. Vznikají odborné práce a v zahraniční literatuře se vyskytují i monografie pojednávající o tomto fenoménu posledních let.

Přírodní pohřbívání představuje alternativní přístup k tradičnímu pohřbívání. Přestože je jeho primárním cílem snaha o minimalizaci negativních dopadů na životní prostředí, jak bude ukázáno v této práci, tento směr usiluje i o přehodnocení dosavadní poměrně rigidní pohřební praxe v České republice. Skrze smrt lze totiž měnit náhled i na život.

1.1. Metodologie

Mým výzkumným problémem je současný stav českého přírodního pohřebnictví a následný vývoj. Pro potřeby této práce jsem se rozhodla pro polostrukturované rozhovory. V případě této práce jsou mými hlavními aktéry dva respondenti, kteří se přírodními pohřby dlouhodobě zabývají. Oba však z trochu jiné perspektivy.

Otázky jsem respondentům nepokládala vždy stejné, proto je u některých pasáží uvedena odpověď pouze jednoho respondenta. Pro dokreslení některých interpretací jsem použila i sekundární zdroje. Jednalo se zejména o části rozhovorů s významnými propagátory přírodního pohřebnictví, které byly publikovány v médiích či v materiálech organizací zabývajících se

přírodním pohřebnictvím.

Prvním respondentem je spoluzakladatel organizace Poslední stopa Adam Vokáč, který je zástupcem mladé generace, která přináší do pohřební praxe nové trendy. Podobně jako zakladatelky organizace Ke kořenům se snaží přenést západní tradici přírodního pohřbívání do České republiky. Jako aktivní občan přírodní pohřebnictví propaguje a snaží se ho ve společnosti rozšířit jako alternativu ke konvenčním obřadům.

Jako druhého respondenta jsem si zvolila teologa Th.Lic. Tomáše Kotrlého, Th.D., který je katolického vyznání a zároveň je v oblasti pohřebnictví aktivní bezmála 20 let. Jako katolík a teolog představuje v některých názorech na praxi přírodních pohřbů spíše konzervativní část společnosti. Jako vedoucí Oddělení pohřebnictví na Ministerstvu pro místní rozvoj vnímá celou problematiku přírodního pohřebnictví také ze specifického pohledu státního úředníka.

Cílem kvalitativního rozhovoru bylo získat náhled na problematiku tak, jak jí prožívají samotní respondenti. Diskurz vědy je odlišný od diskurzu lidí z jiných prostředí, s jinými životními zkušenostmi. Zde je důležité rozeznávat mezi emickou a etickou perspektivou. Perspektiva aktérů je vždy emická, každé vyhodnocení dat vyžaduje přenést závěry do diskurzu vědy – tedy do etické perspektivy.

Původním plánem bylo dělat rozhovory s klienty Lesa vzpomínek. Od tohoto plánu jsem však z několika důvodů raději opustila. Tím prvním důvodem byl jistě fakt, že bych s pozůstalými hovořila o ztrátě jejich blízkých, což je výsostně citlivé a osobní téma. Ztráta blízkého představuje velmi těžkou a bolestivou životní situaci, je proto nutné k tématu a rozhovorům přistupovat maximálně citlivě a eticky. Druhým důvodem bylo také to, že pohledu klientů Lesa vzpomínek na přírodní pohřebnictví se již věnovala studentka z Univerzity Karlovy ve své práci s názvem *Alternativní pohřební obřady*.¹

V rámci výzkumu byly kombinovány dva typy rozhovorů, které byly provedeny na začátku června roku 2023. S panem Adamem Vokáčem byl proveden polostrukturovaný rozhovor s předem připravenými otázkami. S panem Kotrlým byl proveden rozhovor nestrukturovaný z důvodu jeho širšího zaměření v oblasti pohřebnictví. Pořadí otázek u pana

¹ KOČOVÁ, Barbora. *Alternativní pohřební obřady*. Praha, 2023. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Katedra historických věd. Vedoucí práce Nešporová, Olga.

Vokáče nebylo pevně dáno, což umožnilo větší flexibilitu pro reakce na odpovědi respondenta. Výhodou tohoto typu rozhovoru bylo jistě i to, že se mi naskytlo několik nových témat, které původně neměly být obsahem rozhovoru.

S panem Adamem Vokáčem byl proveden rozhovor formou online setkání, zatímco s panem Kotrlým jsem měla možnost provést rozhovor osobně. Oba rozhovory byly se souhlasem účastníků nahrávány na diktafon. Oba respondenti byli předem srozuměni s obsahem této práce. Po zpracování obou rozhovorů jsem se s nimi dodatečně domluvila na zaslání finálních verzí před publikací. Písemný souhlas jsem nevyžadovala, a nebyl ani vyžadován ze strany respondentů. Jedinou podmínkou bylo schválení rozhovorů před publikací, na což jsem s ochotou přistoupila.

1.2. Etika

Etika je v současnosti nedílnou součástí každého výzkumu, a to nejen na poli společenských věd. V některých starších pracích, zejména z počátků antropologie, mohl být tento aspekt přehlížen, a mohl vést k poškození zkoumaných osob. Zároveň mohl vrhat stín na vědu a celou vědeckou obec. Základním úkolem etiky je, že výzkum musí být veden tak, aby žádným způsobem nepoškodil participanty a jejich kulturní svět, ve kterém se nachází. Zároveň každý výzkumník do svého výzkumu vnáší různé další významy a názory, jimiž byl a je formován. Jeho úkolem je tak svou osobu ve výzkumu reflektovat a snažit se o co největší míru objektivitu.²

Etika ve vztahu k výzkumu může mít mnoho podob, vždy je však vázaná k platné legislativě určitého státu nebo států v případě Evropské unie. Základní principy a obecná pravidla vytyčuje procedurální etika, na základě které jsou formulované etické kodexy na půdě univerzit, odborných společností i akademických obcí. Na dodržování stanovených pravidel nese odpovědnost výzkumník, kontrola spadá pod etickou komisi, která může případně vyvodit určité postihy.³

V mém výzkumu jsem se rozhodla řídit zásadami stanovené společností CASA (Česká asociace pro sociální antropologii), jejíž etický kodex vychází z Etického kodexu výzkumných

² NOVOTNÁ, Hedvika, Ondřej ŠPAČEK a Magdaléna ŠTOVÍČKOVÁ, ed. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. Praha: FHS UK, 2019. ISBN 978-80-7571-025-3., str. 59.

³ Tamtéž, str. 60.

pracovníků Akademie věd České republiky.

Zásady výzkumné práce formulované touto asociací jsou závazné pro všechny členy CASA, avšak jsou relevantní i pro ostatní výzkumníky a autory závěrečných prací. V mém případě je nejzásadnější bod, který se týká ochrany institucí a osob, které zmiňuji v práci.⁴

⁴ *Etický kodex České asociace pro sociální antropologii | CASA* [online] [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: http://www.casaonline.cz/?page_id=7

2. Antropologie smrti

Téma smrti zajímalo antropology již od počátku zrodu této vědní disciplíny. S rostoucí specializací v antropologii již dnes můžeme mluvit o samostatném oboru, který nese název antropologie smrti. Tento obor je multidisciplinární a velmi často práce v terénu probíhá ve spolupráci s archeology a jinými vědci. Naopak příbuzný obor sociologie se po dlouhou dobu smrtí, s výjimkou sebevražd, nezabývala. Změna nastala až v šedesátých letech 20. století. Taktéž v případě sociologie můžeme hovořit o postupném vyhranění v oblasti zájmu umírání a smrti. Tato změna nastala přibližně v devadesátých letech minulého století.⁵

Věda zabývající se smrtí a následnými procesy se nazývá *thanatologie*. Nejedná se však o uzavřenou disciplínu s vlastní tradicí, neboť problematika umírání zasahuje do celé řady oborů – psychologie, sociologie, teologie, medicíny a dalších jiných disciplín.⁶

3. Rituál a symbol

Smrt je biologický proces, který je však určitým způsobem kulturně uchopován. Přestože se vyskytuje po celém světě, každá společnost s ním zachází odlišnými způsoby. Právě toto zacházení do jisté míry reflektuje tvář doby, stejně tak náboženské a ontologické představy o světě. Smrt a umírání je doprovázeno rituálním chováním, které plní mnoho funkcí, a to nejen pro umírajícího, ale i pro lidi v jeho blízkém okolí či společenství. Právě zkoumání symbolů a rituálů – jejich performance a významy, které jim jednotliví aktéři přikládají, se jeví být velmi zajímavým a dynamickým procesem.

Téma náboženství a rituálů je bytostně antropologickým tématem, kterým se badatelé zabývají od dob ustanovení kulturní antropologie jako samostatné vědní disciplíny. Performance rituálů, stejně tak způsob jejich zkoumání jsou však vždy závislé nejen na charakteru doby a nastavení dané společnosti, ale také na epistemologických východiscích

⁵ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, str. 5.

⁶ HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, c2000, str. 142.

badatele. Proto mohou být některé koncepty již opuštěné a jiné zase platné pouze na určitý uzavřený okruh zkoumaných osob.

Velký přínos pro antropologii ve zkoumání rituálů přinesla strukturální antropologie, která byla spjata především s francouzskou tradicí. Mezi nejvýznamnější představitele tohoto směru se řadí Émile Durkheim (přezdíván jako otec moderní sociologie), Marcel Mauss a Claude Lévi Straus. Taktéž představitel funkcionalismu Bronislaw Malinowski svými objevy do studií rituálů významně přispěl.

Prvním epistemologickým východiskem, který se zdá být stále relevantním, je teorie přechodových rituálů. S touto teorií přišel jeden z významných představitelů strukturální antropologie Arnold van Gennep, který studoval zejména malá společenství v nezápadních civilizacích, které by se daly označit tehdejším termínem jako primitivní. Patřil k okruhu tzv. kabinetních vědců, sám výzkumy neprováděl, nýbrž analyzoval poznatky cestovatelů a misionářů. Podle jeho tezí zobrazuje rituál dichotomii mezi profánním a posvátným.⁷ Tyto sféry mohou být také některými autory nazývány jako běžné a sváteční.⁸ Tato dichotomie je pro pochopení rituálů klíčová. Běžné aktivity vykonáváme pro jejich cíl, avšak v rituálním jednání je cíl v činnosti samotné. Jinými slovy, rituály lze interpretovat jako všechno, co není zaměřeno na cíl.⁹

Každá změna společenského postavení vyvolá nějakou akci a reakci, která se řídí určitými předpisy. Život člověka se skládá z různých etap od narození až po smrt. Ke každé etapě se vztahují obřady, které mají za cíl nechat přejít jedince z jedné situace k jiné, a právě tyto obřady nazval Van Gennep přechodovými rituály.¹⁰ Následně je rozdělil do několika kategorií. Každá fáze přechodového rituálu s sebou nese změnu statusu jedince a je tak pro společnost velmi důležitá. Všechny přechodové rituály obsahují totožné části, které označil jako rituály odlučovací (preliminární). Ty odlučovaly jedince od předchozího světa.

⁷ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997, str. 11–13.

⁸ SOKOL, Jan. *Člověk a náboženství*. Praha: Portál, 2004.

⁹ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, 2008, str. 272.

¹⁰ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997, str. 13.

Následovaly rituály *prahové* (liminální) konané ve stádiu pomezí a v poslední fázi rituály *poprahové* (postliminální), které měly za cíl přivést jedince do jiného – nového světa, případně přiřknout jedinci nový sociální status.¹¹ Tyto rituály se zdaleka nevztahovaly pouze na smrt či umírání, nýbrž na všechny události spojené s důležitými životními fázemi jednotlivce nebo skupiny. Na Gennepovy teze částečně navázal Victor Turner. Jednání aktérů je z jeho pohledu doprovázeno ritualizovaným jednáním, které umožňuje nastolit do smrti narušené společnosti řád.

Po tomto výkladu je nutné zmínit několik velmi důležitých bodů. Tím prvním je určitě to, že strukturalisté uvažovali o společnosti jako o integrovaném celku – struktuře, v jejíž rámci se reprodukuje sociální realita. Arnold van Gennep publikoval v první polovině 20. století a zajímal se především o malá mimoevropská společenství. Z hlediska zkoumaného terénu lze mluvit o uzavřené společnosti, ve které existuje určitá struktura, která situuje jedince do určitých rolí a předepisuje jim chování. V těchto společnostech mohly mít tyto přechodové rituály takový význam, že jejich absence nebyla pro chod společenství ani myslitelná.

Současná česká společnost je však velmi individualizovaná, a přestože i v dnešní době by se mnoho činností dalo interpretovat jako přechodový rituál, není troufalé uvést, že pro člověka 21. století rituál posledního rozloučení nebude mít tak značný význam jako měl pro zkoumané společnosti před nástupem globalizace.

Jako přechodový rituál může být považováno vítání občánků, svatba, promoce a mnoho dalších událostí, mezi které by se dal zařadit i pohřeb. V otázkách smrti a posmrtných rituálů taktéž hrají velmi důležitou roli i symboly, a to jak náboženské, tak i sekulární. V souvislosti právě se symboly je důležité zmínit paradigma, které se začalo rozvíjet v šedesátých letech minulého století – paradigma interpretativní antropologie. Zakladatelem je americký antropolog Clifford Geertz. Interpretativní antropologie bývá někdy nazývána jako symbolická antropologie, zejména v britské tradici. Z názvu vyplývá, že se tento směr zaměřuje především na interpretaci symbolů, jejich významů a působení ve společnosti.

Rituální chování je i v české, velmi sekularizované společnosti doprovázeno mnoha symboly, jejichž význam je neustálým předmětem vyjednávání. Podle Geetze je člověk na

¹¹ Tamtéž, str. 27.

symbolech zcela závislý, a proto jsou symboly klíčové pro jeho životaschopnost.¹² Symbolem v tomto pojetí není myšlen pouze předmět, nýbrž se může jednat i o gesto nebo výraz tváře. Pomocí symbolů interpretujeme dění kolem sebe a jsme schopni rozumět různým situacím. Jeden symbol může mít zároveň bipolární význam, proto vždy záleží na kontextu dané situace a následné interpretaci. Geertz chápal rituál nejen jako vzorec významu, nýbrž také jako formu sociální interakce. „*Vliv symbolické a interpretativní antropologie výrazně přesáhl hranice antropologie jako celku*“.¹³

Současná věda nahlíží na rituály paradigmatickým způsobem sociálního konstruktivismu. Tento směr považuje společnost za dynamický celek, který je neustále konstruován aktéry v procesu sociální interakce. Ve vztahu k posmrtným rituálům – pohřbům, bylo v dřívějších dobách toto vyjednávání téměř výlučně mezi jedincem, rodinou a náboženskou doktrínou. Dnes však toto neplatí a na podobě pohřbu může mít vliv mnoho faktorů. Toto dobře shrnuje Barbara Myerhoff, která říká, že když si je člověk vědom, že jsou rituály sociálně konstruované, tak si může vytvořit svoje vlastní.¹⁴ Jako rituál může být označena i činnost, která nenesé žádné náboženské prvky – může se jednat čistě o sekulární akt.

¹² GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000, str. 116.

¹³ SOUKUP, Václav. *Antropologie: teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011, str. 198.

¹⁴ viz WALTER, Tony. *The revival of death*. London: Routledge, 1994, str.181.

4. Pohled na smrt

4.1. Přejchod z tradiční společnosti do moderní společnosti

Důvodem, proč je důležité porovnat vnímání smrti v tradičních společnostech versus v moderních společnostech, je především fakt, že celospolečenské změny radikálně pozměnily i náhled na smrt a celkové zacházení se smrtí. Tradiční společnost byla organizována na jiných principech, jejichž příčiny plynuly například z nízké sociální i geografické mobility a nízké míry individualismu. Tradiční společnost zanikla s nástupem průmyslové revoluce, která byla doprovázena několika dalšími procesy. Tradiční společnost začíná již s neolitem – v této době dochází ke vzniku prvních měst, existuje rozsáhlá dělba práce, společnost je stratifikována do kast či stavů a v nejdůležitější řadě se také zásadně liší uspořádání a distribuce moci, způsoby obživy, ekonomické a sociální struktury, kosmologie světa a celkové naladění společnosti.¹⁵

Mocenský aparát v čele s panovníkem měl k dispozici pouze omezené zdroje, tudíž, s výjimkou velkých měst, nebyl schopen systematicky kontrolovat veškeré území. U obyvatel agrárních oblastí daleko od centra po dlouhou dobu přežívaly starší typy organizací, které měly podobu rodových či místních komunit. Do těchto oblastí či společenství zasahovala státní moc pouze výjimečně. Status jedince byl neměnný, neboť vycházel z jeho rodové příslušnosti a v průběhu života se pouze potvrzovalo jeho sociální postavení. Pro každou stavovskou úroveň byl typický určitý styl života, stejně tak práva a povinnosti jednotlivých členů. Život člověka ovlivňovalo také náboženství, které poskytovalo i výklad světa.¹⁶

Výraz „moderní“ vychází z latinského slova *modus* – způsob. Tento pojem použil jako první básník Charles Baudelaire v deníku *Le Figaro* v roce 1863.¹⁷ Pro moderní společnost je typická centralizace moci, která se utvářela v rámci nově vznikajících národních států. Kromě průmyslové revoluce hrály v přeměně roli i následující procesy: rozmach dělby práce, urbanizace, rozvoj telekomunikací, dopravy atd. Mocenský rámec je vytvořen moderním státem, který je prostřednictvím byrokratického aparátu a administrativy schopen kontrolovat celé území. Radikální proměnu zaznamenal také trh, který se stal regulátorem celé ekonomiky a postupně i

¹⁵ KELLER, Jan. *Úvod do sociologie*. 4. rozš. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, str. 171.

¹⁶ Tamtéž, str. 171-172.

¹⁷ HARRINGTON, Austin. *Moderní sociální teorie: základní témata a myšlenkové proudy*. Praha: Portál, 2006, str. 46.

celé společnosti. Sociální status jedinců přestává být dědičným aspektem, ale je dán výhradně jejich pozicí na trhu. Místo mytologie či náboženství vykládá svět věda.¹⁸

4.2. Tradiční postoj ke smrti

O rituálech a vnímání smrti v tradičních i moderních společnostech pojednával historik Phillipe Ariés. Východiskem pro jeho analýzy byla především představa smrti, která byla typická pro raný středověk. Tento postoj však podle něj trval daleko déle – už od pravěku. Své poznatky čerpal především ze středověké literatury – básní, románů, eposů apod. Pro pochopení změn, které nastaly s příchodem moderní společnosti, je důležité pochopit v první řadě právě tradiční postoj.¹⁹ Ariésovy teorie s sebou však nesou mnohá úskalí, která neunikla kritice z řad současných autorů. Přestože se jeho výsledky nedají pojímat dogmaticky, v případě dějin smrti jde o stále významného autora, jehož koncepty nemohou být opomenuty.

Smrt byla podle Ariése v tradičních společnostech důvěrně známá a běžná. Běžně se ohlašovala a lidé o ní bez ostychu hovořili. Byli se smrtí více smíření a tento smířený konsenzus plynul i z jednání okolních aktérů. Ariés v tomto smyslu mluví o *ochočené smrti*, která převládala v Evropě až do 19. století. Smrt byla opředena bájnými příběhy a doprovázely tradiční zvyklosti a rituály. Pro lidi tehdejší doby neexistoval zřetelný kontrast mezi pozemským životem a nadpřirozenem. Na smrt se člověk připravoval celý život, a vyhýbat se výstraže smrti do jisté míry znamenalo vystavit se posměchu. Slovy Ariése lidé v tradiční společnosti

„s umíráním nijak nespěchali, ale když pocítili, že přišla jejich hodinka, umírali po křesťansku, přesně tak, jak bylo třeba – nechvátali, ale ani neotáleli.“²⁰

Právě ohlášení smrti by bylo možné interpretovat jako významný přechodový rituál. Neboť neohlášená smrt narušovala ontologický řád a mohla být pojímána jako Boží hněv. Náhlá smrt byla považována za potupnou či hanebnou. Do této kategorie spadala i úmrtí bez svědků a bez obřadu.

¹⁸ KELLER, Jan. *Úvod do sociologie*. 4. rozš. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, str. 172-173.

¹⁹ ARIÉS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2020, str. 19.

²⁰ ARIÉS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2020, str. 24.

Smrt v tradičním pojetí měla podle Ariése pro společnost dva charakteristické rysy. Prvním rysem byl důvěrný a blízký vztah lidí k ní. Druhým rysem byla její veřejná povaha, stejně tak jako celospolečenský diskurz, který z ní dělal něco běžného a známého. Smrt a umírání neneslo negativní konotace. Záhodné bylo, aby člověk umíral v určitém okruhu lidí. Těmi mohli být jeho blízcí, ale především církevní autorita uznávaná v daném regionu. Strach neplynul ze smrti jako takové, nýbrž z toho, že by člověk mohl zemřít sám. Umíralo se veřejně, což stojí v kontrastu se smrtí v moderních společnostech, kde se smrt schovala do ústraní.²¹ Většina lidí totiž odejde za zdmi zdravotnických zařízení.

Život mrtvých a živých nebyl významně oddělován. Proto lidé nevnímali přechod od života ke smrti jako velký předěl. Smrt nebyla předělem mezi něčím kladným – životem a něčím záporným – smrtí. Podle Ariése nehrály úzkost a strach ze smrti v tradiční společnosti takovou roli, jako hrají v moderní společnosti dnes. Představy o posmrtném životě se velmi lišily, zejména s ohledem na náboženský diskurz. Obecně lze však říct, že posmrtný život nebyl interpretován jako pouhé pokračování v životě pozemském, ale nabýval mnoho dalších významů.²²

Tento postoj se, dle Ariése, z našich životů zcela vytratil. Pocit smrti jakožto něčeho blízkého, známého, ale i oslabeného či zneškodněného je zcela v kontrastu s postojem v dnešních společnostech západní Evropy. Ariés označuje smrt v moderní společnosti za „zdivočelou“. Jeho slovy nám „*smrt () nahání takovou hrůzu, že se bojíme vyslovit i její jméno*“. Oproti tomu lze smrt v tradičních společnostech označit za „ochočenou“ – lidé s ní uměli nakládat.²³

²¹ Tamtéž, str. 34.

²² Tamtéž, str. 39.

²³ Tamtéž, str. 46.

4.3. Změna v postoji

Přestože přechod od tradiční k moderní společnosti započal v 19. století, proměny ve vztahu ke smrti započaly daleko dříve. Některé změny, například prostorové, spadají již do osvícenství. V tomto období docházelo, zejména ve Francii, k systematickému přesunu hřbitovů z centra velkých měst na periferii. Toto opatření bylo provedeno s osvícenskými reformami, které se mimo jiné dotýkaly i hygieny. Snaha o odsunutí pohřebišť do ústraní započala na našem území již v době tereziánské. K radikálním změnám došlo po vydání josefínských dekretů, které rozhodly o přesunu hřbitovů mimo městské hradby.²⁴

Jak již bylo zmíněno, úmrtí bylo společenskou záležitostí, které nebylo nijak zatlačované, ba naopak. Smrt na západě, alespoň podle Ariése, začala s příchodem nové etapy nést negativní konotace. S tím souvisí i postupný proces vytlačování smrti do pozadí, skrývání a následná tabuizace. Smrt byla vyhnána na okraj společnosti, kromě smrti významných osobností jako například státníků či různých celebrit.²⁵

Nejvíce je tento postoj zřetelný v městském prostředí, jehož společenská struktura se odlišuje od struktury na vesnicích. Město odjakživa nabízelo větší množství anonymity, taktéž sociální vazby nebyly tak pevné jako na venkově. Život člověka ve městě proto nevzbudí větší zájem jeho okolí, s výjimkou nejbližšího okruhu pozůstalých. Právě ti ale hráli ve společnosti tradiční významnou roli. Rodinní příslušníci žili většinou pod jednou střechou. Právě v prostředí, které bylo bohaté na příbuzenské vztahy, se smrt podobala „opadnutí listu z věčně zeleného a košatého stromu“.²⁶

Hovořit otevřeně o smrti se jeví stále těžší. Tato nevole se projevuje zejména v okruhu nejbližších, kteří nechtějí způsobit umírajícímu psychickou újmu. Příklad smrti byl tradičně spojen s duchovní autoritou, která umírajícího připravovala na tzv. poslední hodinku. S postupnou sekularizací tato úloha spadla na okruh nejbližších, kteří však tento úkol plnit příliš nechtějí. Ariés hovoří o vlně pokrytectví, která se rozmáhá napříč společností. Důsledkem

²⁴ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013, s. 171.

²⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Praha: Argo, 2020, str. 668.

²⁶ LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Lidové noviny, 2003. Utváření Evropy., str. 224.

tohoto jednání je odsunutí či alespoň odkládání skutečnosti, že smrt se blíží.²⁷

Nejde pouze o nezáměr či dokonce nechť o smrti otevřeně hovořit. Od slov se postupně přešlo i k činům. Na smrt se v druhé polovině 20. století začalo pohlížet jako na něco ošklivého a špinavého. I to zajisté souviselo s rostoucím strachem a následným studem. K umírajícímu již nemá přístup širší okruh lidí, s výjimkou pečovatелů, lékařů a několika nejbližších, kteří dokážou onen strach a odpor překonat. Tento stav může souviset i mimo jiné s rostoucí úrovní hygieny a lékařské péče, která do jisté míry určovala i to, co je zdravé a žádoucí a co už je špinavé a ošklivé. Podle Ariése se začíná utvářet nový obraz smrti – smrti ošklivé a skryté. Skryté proto, že je ošklivá a špinavá.²⁸

S touto změnou postoje úzce souvisí i změna místa umírání, kterým bylo do první poloviny 20. století výlučně domovské prostředí, vlastní lůžko. Umírající se hojně začali přesouvat do nemocnic, kde hygiena a medicína splývala s mravností. Nemocnice nejen že začala poskytovat péči, která by bez moderních zdravotnických přístrojů být poskytnuta doma možná nebyla, ale také poskytovala rodinám i útočiště, kde mohl být nemocný uložen a povinnost postarat se o něj spadla na lidi v bílých pláštích.²⁹ Toto poskytovalo i výhodu z hlediska času. S příchodem industrializace a masové výroby si lidé často nemohli dovolit zůstat s příbuzným doma a starat se o něj – museli pokračovat v normálním životě, chodit denně do práce a zvládat i mnoho jiných povinností. Společenská změna a diskurz o smrti vyústili i ve změnu pohřebních rituálů. Pohřeb přestal být okázalou celospolečenskou záležitostí určený pro velký okruh osob, nýbrž se stal aktem určeným výlučně pro úzký okruh blízkých.

Vedle vypovězení smrti ze společnosti je také příznačným jevem zdrženlivý přístup okolí a odmítnutí smutku. Geoffrey Gorer své výzkumy zaměřil právě na změnu pohřebních rituálů, které mohl díky smrti svých nejbližších v průběhu 20. století vypořádat. Jestliže Ariés hovořil o ochočené a následně tabuizované smrti, Gorer pro interpretaci svých výzkumů použil termín *pornografie smrti*. Rituál truchlení se podle něj ze společnosti prakticky vytratil, neboť vyvolává rozpaky, a tudíž je v moderním prostředí něčím nepříjemným. A samotný pohřeb, jakožto rituál posledního rozloučení, je v moderních společnostech daleko více opomíjen. Nestává se ani výjimečným, že jsou z pohřbu vyňaty malé děti. Koneckonců, o smrti se s dětmi rodiče často baví nechtějí a používají abstraktní termíny, aby zakryli realitu.

²⁷ Tamtéž, s. 669.

²⁸ ARIÉS, Philippe. *Dějiny smrti*. Přeložila Danuše NAVRÁTILOVÁ. Praha: Argo, 2020, str. 670.

²⁹ Tamtéž, s. 679.

Vyměnili jsme tabu za tabu. Zatímco v dobách minulých bylo krajně nepřipustné mluvit o pohlavním styku, porodu či menstruaci, dnes jsou tato témata hojně diskutována a za určitých podmínek rozhovor o nich nikoho nijak zvlášť nepopudí. V kontrastu s tím stojí téma smrti, o kterém by se nemělo hovořit otevřeně, neboť je něčím nehezským.³⁰

4.4. Je opravdu smrt tabu?

Přestože je historik Phillipe Ariés považován za významného badatele, jehož díla jsou hojně citována i v dnešních dnech, dovolím si krátkou část věnovat kritickým ohlasům jeho tezí, zejména z řad sociologů 20. století. Ariés vyvozoval své názory z historické literatury, která mohla být zidealizovaným názorem autora. Realita tak nemusela nutně vypadat tak, jak ji básníci líčili. Navíc se často týkala životů elit – typicky rytířů, králů apod. Některé momenty, které Ariés popisoval, nemusely platit pro příslušníky nižších vrstev. Ariésův pohled je navíc čistě historický, nikoli etnografický. V dobách vzniku Ariésova díla ještě nebylo zvykem, že by autoři nějakým způsobem reflektovali svoji pozici ve vztahu ke zkoumanému terénu či fenoménu. To dává otevřené dveře určité předpojatosti, kterou si následně autor mohl výběrem vzorků pouze potvrdit. Na danou problematiku vskutku nelze nahlížet černobíle – minulost je dobrá a současný stav nikoliv.

O platnosti přítomnosti smrti v celospolečenském diskurzu není pochyb. O umírání a smrti se ve středověku mluvilo častěji, neboť se lidé dožívali méně let než dnes a smrt byla na každodenním pořádku. Až třetina dětí se nedožila patnácti let a seniorského věku se dožil jen malý zlomek populace. Život ve středověku byl kratší a bezesporu krutější. Umírání bylo všudypřítomné, to však nemusí nutně znamenat, že bylo něčím krásným, na co by se člověk měl těšit.

Velkým mezníkem ve vnímání smrti byly morové epidemie, které poprvé zasáhly Evropu ve 14. století a následně v několika dalších vlnách. Spolu s epidemií moru se začal šířit společností i strach. Vlivem vzestupu psychosomatické medicíny již víme, že tělo a duše, respektive psychická a fyzická část lidského těla, jsou navzájem propojeny. Právě panický strach z nákazy a onemocnění jakéhokoli typu mohl být jednou z příčin už tak vysoké úmrtnosti při morových

³⁰ PŘÍDALOVÁ, Marie. *Proč je moderní smrt tabu?* Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 1998, vol. 34, iss. 3, str. 347-362.

ranách. Neustálá hrozba epidemií vyúst'ovala i v různé davové psychózy.³¹ Lidé v tradičních společnostech také pociťovali ze smrti znepokojení či dokonce strach. V umění získala smrt svoji podobu v tzv. *danse macabre* – na malbách, kde kostlivci všech stavů tančili spolu a demonstrovali tak, že smrt se nevyhýbá nikomu.

Kritické ohlasy na některé Ariésovy teze plynuly z řad sociologů, z nichž nejznámějším byl pravděpodobně Norbert Elias. S čím se však Elias s Ariésem ztotožnit může, je teze, že lidé v tradičních společnostech umírali za spoluúčasti ostatních. Koneckonců – člověk byl odjakživa tvorem společenským. A tak i ve středověku platilo, že málokdo žil sám. Způsob, jakým o smrti mluvili, je v kontrastu se současným stavem důsledkem civilizačního procesu.³² Ten postupným vývojem změnil společenská schémata, stejně tak i emoce. Neschopnost mluvit o smrti je výsledkem civilizačního procesu, který postupně přebíral kontrolu nad našimi emocemi. Jsme zvyklí na emocionální zdrženlivost, a to i v okruhu blízkých osob. Není snadné mluvit s umírajícím narovinu. K tomu stavu přispívají i nemocnice, kde není místo pro city.³³ Elias to vysvětluje tím, že:

civilizační tabuizace, jež zakazuje výraz silných, spontánních emocí, lidem často svazuje jazyk i ruce. Je jim zatěžko stisknout umírajícímu ruku nebo jej pohládit, a poskytnout mu tak pocit neumenšené sounáležitosti a bezpečí.³⁴

Elias se domnívá, že člověk si byl vědom své konečnosti vždy a vždy se také snažil vytěsnit fakt smrti. Tento postoj se nezměnil, změnil se pouze způsob vytěšňování. V dřívější dobách převládaly ve společnosti kolektivní fantazie, které měly za cíl úzkost z konečnosti zmírnit. V důsledku individualizačního procesu se z kolektivních představ přešlo na osobní či soukromé fantazie jednotlivých osob. To však nutně nevyklučuje, že by se kolektivní představy úplně vytratily.³⁵

Taktéž průměrná délka lidského života hraje roli. V západní Evropě je průměrná délka

³¹ SCHEUFLER, Vladimír. *Vynášení smrti a morové epidemie. Český lid*. Ústav pro Etnografii a Folkloristiku Československé Akademie věd, 1963, **50**(4), 207-212.

³² Tento proces Elias důkladně popsal ve své publikaci *O procesu civilizace* (1939), viz ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie*. Praha: Argo, 2006.

³³ ELIAS, Norbert. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998, str. 20.

³⁴ Tamtéž, str. 28.

³⁵ Tamtéž, str. 32-33.

dožití mnohanásobně větší, než tomu bylo v době, kdy přetrvával starý demografický režim s nízkou průměrnou délkou života, vysokou porodností a vysokou úmrtností. Smrt a umírání máme spjata především s lidmi v seniorském věku. S pokrokem medicíny a vědy jako takové se průměrný věk dožití prodloužil a dnes lze doufat v oddálení okamžiku smrti více než kdy dříve.

4.5. Revitalizace smrti

Jako reakce na zatlačování smrti do pozadí v moderních společnostech vzniklo v šedesátých letech několik kritiků tohoto přístupu, kteří se snažili především o renesanci smrti v celospolečenském diskurzu. Nedostatek psychické podpory a kritika nadměrné medikace vedly k hledání způsobů, jak tento stav změnit, nebo mu alespoň dát přívětivější tvář. V rámci této změny se začala prosazovat více holistická péče, která je s to poradit si s potřebami umírajících i pozůstalých po psychické, sociální i spirituální stránce. Ve stejné době se také rozmohlo hospicové hnutí bojující za péči o pacienty po psychické stránce.

První důsledný krok k revitalizaci smrti a zlepšení komunikace mezi lékaři, pacienty a jejich rodinnými příslušníky provedla psychiatrička Elisabeth Kübler-Ross. Reagovala především na vzrůstající tendenci zatlačovat smrt do pozadí a nemluvit o ní. Ve své publikaci *Otázky a odpovědi o smrti a umírání* (1974) odpovídala na mnoho kontroverzních otázek spojených se smrtí. Zároveň nabádala, aby příbuzní komunikovali s umírajícími otevřeně. Pozornost zaměřila také na personál nemocnic, který by měl respektovat práva pozůstalých, zároveň však s nimi jednat otevřeně a nevymýšlet si různé lichotivé báchorky, které by je mohly ještě více uvést do rozpaků. Vymezila se také vůči zatlačování emocí a tento přístup dokládá i to, že přestože působila jako členka personálu, také občas dávala najevo emoce – konkrétně pláč.³⁶ Dále také podporovala konání pohřbů, neboť věřila, že je jejich konání nutné k tomu, aby se člověk postavil v tváři tvář smrti, a aby se rodina společně sešla a na blízkého zavzpomínala.³⁷

Velkým přínosem Elisabeth Kübler-Ross je popsání fází, které doprovází pacienta s nevyлéčitelnou nemocí či velmi nepříznivou diagnózou. Jako první přichází popírání a izolace, následuje zlost, smlouvání, deprese a v poslední fázi přichází akceptace. Tyto fáze se však

³⁶ KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*. Praha: Arica, 1994, str. 82.

³⁷Tamtéž, str. 96.

netýkají pouze pacientů, avšak i jejich příbuzných, a to i po pacientovy smrti.³⁸

Přístupem ke smrti se zabýval i sociolog Tony Walter, který stanovil tři ideální typy přístupu ke smrti – tradiční, moderní a neo-moderní. Slovo ideální zde neznamena ekvivalent slova správný, ale spíše odkazuje k tomu, že jsou to ideální typy v hlavách sociologů. Jedná se o zjednodušené ideály sociální reality, které však neexistují ve své čisté formě v realitě skutečné, žité. Tradiční smrt byla rychlá a častá, lidé umírali obklopeni lidmi, protože žili v komunitách. Hlavní autoritou zde bylo náboženství.³⁹

V moderním přístupu se smrt schovala a hlavní slovo zde má medicína; zároveň se smrt oddaluje. V neo-moderní době se z privátního aktu stává veřejný. Osobní zkušenosti jsou daleko více sdělovány a reflektovány celou společností. A to nejdůležitější, hlavní slovo zde má člověk, kterého se to týká. V tomto smyslu dokonce mluví Tony Walter o renesanci smrti, která souvisí s nárůstem počtu organizací podporující klidné umírání v příjemném prostředí. Zastánce tohoto proudu nazývá *revivalisty* – tito aktivisté podporují otevřený přístup ke smrti a otevírají veřejné diskuze. Důležitou součástí jejich aktivit je i podpora zelených pohřbů a zakládání přírodních pohřebišť.⁴⁰

Součástí tohoto proudu je i podpora tzv. DIY (*Do It Yourself*) pohřbů. Publikace *Green Burial: The DIY Guide to Law and Practice* Johna Bradfielda byla vůbec první, která se tomuto novému trendu důkladně věnovala. Tato kniha zdůrazňuje terapeutické benefity DIY pohřbů, zároveň slouží i jako příručka pro majitele soukromých pozemků v otázkách pořádání a organizace pohřbů na soukromých pozemcích.⁴¹ Toto dokazuje, že pohřeb už nemusí být pod záštitou městského hřbitova, ale do celého procesu mohou vstupovat i majitelé prostranství, organizátoři pohřbů, charita nebo soukromé společnosti.⁴²

Spolu se zakládáním přírodních pohřebišť vznikají i zájmové skupiny, kde mohou účastníci o smrti hovořit otevřeně a mohou tak s ostatními sdílet své pocity a obavy. Cílem

³⁸ Tamtéž.

³⁹ WALTER, Tony. *The revival of death*. London: Routledge, 1994.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ BRADFIELD, J. B. *Green burial: the d-i-y guide to law and practice*. 2nd ed. vyd. London: Natural Death Centre, 1994.

⁴² CLAYDEN A., GREEN T., HOCKEY J., POWELL M. *Natural Burial. Landscape, Practice and Experience*. London: Routledge, 2014, str. 26.

rozhodně není představit výčet všech těchto skupin na světě. Přijde mi však důležité zmínit alespoň Kavárny smrti⁴³, kde mohou lidé v krásném prostředí nad kávou či čajem probírat téma smrti, které je ve společnosti vnímáno jako kontroverzní téma či rovnou tabu. Neexistuje zde rozvrh schůzek, vše je na bázi dobrovolnosti a spontánnosti.

Hlavním motem tohoto konceptu kavárny je „zvýšit povědomí o smrti s cílem pomoci lidem uvědomit si a využít zbývající čas jejich života“. K roku 2022 je na světě přes 15 tisíc kaváren smrti v 82 zemích.⁴⁴ I toto tedy může být důkazem o rostoucím zájmu či o proměnách konceptu smrti ve veřejném diskurzu nebo alespoň o jeho počátcích.

⁴³ Přeloženo z anglického pojmu *Death Cafe*.

⁴⁴ Welcome to Death Cafe. *Welcome to Death Cafe* [online]. Copyright © [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://deathcafe.com/>

5. Ekologie

Ekologie je téma, které se v současnosti dotýká prakticky všech oblastí lidského života – od běžných aktivit jako je nákup potravin až po vykonávání volnočasových aktivit. Zájem o ochranu přírody a udržitelný rozvoj souvisí se změnou společenských hodnot, zejména v evropském prostředí. Zájem o Boha a posmrtný život vystřídaly aktivity, které směřují ke zlepšení stavu věcí po čas našeho života. Místo snahy o dosažení spásy v budoucnosti se důraz přesouvá na přítomnost a budoucnost našich nástupců, kteří budou žít zde, na této planetě. Zájem o ekologičtější způsoby pohřbívání nevidím však pouze jako důsledek snahy o ochranu životního prostředí, avšak také jako důsledek společenských změn, o kterých pojednával mj. již zmíněný Tony Walter.

Zájem o udržitelnější způsob života následně zaznamenal Douglas J. Davies i v oblasti pohřbívání, konkrétně ve Velké Británii na konci dvacátého století. Právě v této době zde začal nenápadně, avšak se vzrůstající intenzitou stoupat zájem o ekologické způsoby pohřbívání. Davies tento trend označil jako *přirozené, zelené* či *přírodní* pohřbívání. Tento způsob se od tradičního církevního či občanského pohřbívání liší především prostředím. Na tělech (ať už zpopelněných či nikoli) se mohou vysazovat stromy, které později vytvoří les. Základním pravidlem je, že se ostatky mají ukládat do snadno rozložitelných materiálů, často z přírodních surovin, například z lýka. Tělo může být také dopraveno na místo pozůstalými – to odráží další snahu jednak o snížení emisí, zároveň se může jednat o poslední sblížení pozůstalých s mrtvým tělem.⁴⁵

Davies se také domnívá, že moderní člověk chápe své tělo jako samostatný biologický materiál, který je součástí světa, a takto to zůstane i po smrti. Motivací pro ekologický způsob života a následné ekologické pohřbívání může být tedy i intelektuální etika identity.⁴⁶

⁴⁵ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Globator, 2007, str. 86.

⁴⁶ Tamtéž, str. 129-130.

5.1. Náklady spojené s uložením těla

V České republice se s mrtvým tělem nejčastěji zachází následujícími dvěma způsoby. Tělo je vcelku uloženo v rakvi do země nebo je spáleno (kremace), přičemž tato varianta nabízí i možnost bez obřadu. Balzamace těla povolena není. Každá z těchto variant však představuje velkou zátěž pro životní prostředí hned z několika důvodů.

Podle údajů Českého statistického úřadu zemřelo v roce 2021 v České republice 139,6 tisíc lidí, což je vůbec nejvyšší počet úmrtí od konce druhé světové války. Na tomto čísle se pravděpodobně podepsala i pandemie koronaviru, která počet zemřelých navýšila přibližně o 20 %.⁴⁷ Bez ohledu na to, zda je zemřelý pohřben s obřadem či bez něj, je na místě mluvit o ekologické zátěži, která se s tímto procesem pojí. Právě ochrana životního prostředí je jedním z argumentů pro zakládání přírodních pohřebišť.

Na následujících stránkách se budu snažit popsat nejčastější způsoby pohřbívání na našem území a zároveň budu akcentovat zátěž pro životní prostředí, které se s těmito způsoby pojí.

⁴⁷ Český statistický úřad: *Vloni zemřelo v Česku nejvíce lidí od konce války* [online]. 1.2.2022 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vloni-zemrelo-v-cesku-nejvice-lidi-od-konce-valky>

5.2. Pohřeb do země

Uložení mrtvého těla do země představuje zažitý způsob pohřbívání, které se na našem území využívá po staletí. Pravděpodobně souvisí s křesťanstvím, které mnoho let určovalo správné způsoby zacházení s mrtvým tělem i obřady s ním spojené. Ostatně i Ježíš Kristus byl, podle líčení evangelií, zabalen do plátna a následně uložen do hrobu. Právě s odkazem na Ježíše Krista, ustanovil Karel Veliký jako jediný možný způsob pohřbívání, uložení těla do země. Stalo se tak v roce 785 n. l.⁴⁸ Uložení těla do hrobu preferuje dodnes především katolická církev. V jiných tradicích, například v ortodoxní pravoslavné církvi, je dodnes možná pouze první varianta.

Pokud je tělo uloženo do země v rakvi, ekologický problém nastává již s její samotnou výrobou. V první polovině 20. století se hojně používaly rakve kovové – nejčastěji ze zinku, cínu nebo pozinkovaného plechu. Tyto materiály jsou velmi odolné, a tak jejich zvolení představovalo i z hlediska praktičnosti mnoho výhod. Tělo v nich mohlo být přepravováno na delší vzdálenosti. Zároveň měla taková rakev i význam společenský. Neboť patřila k těm dražším, rodina zesnulého si tím potvrzovala svůj vyšší společenský statut. V současnosti se však od používání kovových rakví téměř opustilo, výjimkou zůstávají situace, kdy je nutné tělo zemřelého převézt na delší vzdálenost – autem, lodí nebo i letecky. Taková rakev je již konečná, a zemřelý je v ní pohřben.⁴⁹

Častěji se používají rakve z měkkých dřev při pohřbení do země. Do hrobky pak zákon o pohřebnictví stanovuje použít rakve z tvrdých dřev – nejčastěji z dubového dřeva. Dále se také v hojné míře používá dřevo smrkové. Vzhledem k naší zeměpisné poloze bývají tato dřeva lokálního charakteru. Avšak i tyto rakve jsou zevnitř opatřené nepropustnou pozinkovanou vaničkou. Je to především z toho důvodu, aby se tělo nerozkládalo spolu s rakví. Tomu ostatně zabraňuje i způsob ošetření dřeva, které bývá na rakev použito. Toto dřevo se nejčastěji ošetřuje lakováním za použití chemických látek, které brání rychlejšímu rozkladu. Z estetického

⁴⁸ SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, str. 10.

⁴⁹ STEJSKAL, David a Jaroslav ŠEJVL. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011, str. 123.

hlediska se na rakvích vyskytují i různé doplňky a madla z kovu.

Další součástí rakve mohou být i textilie ze syntetických materiálů, které celý tlecí proces významně zpomalují. Takové materiály mohou být nezetlelé i po řádně stanovené tlecí době na pohřebišti.⁵⁰

Katie Herzog uvádí, že se ve Spojených státech amerických každý rok spotřebuje na procesy spojené s pohřbíváním do země přes 30 milionů metrů krychlových dřeva, dále 1,6 milionu tun betonu a 90 tisíc tun oceli. Takové množství oceli by podle ní mohlo vystačit na stavbu mostu Golden Gate.⁵¹

5.3. Náhrobky, výzdoba na hřbitovech

Velké množství materiálů je potřeba především na náhrobky. Ty jsou vyrobeny především z žuly. Přestože se žula vyskytuje na mnoha místech v České republice, pro potřeby náhrobků se valná část dováží ze zahraničí, a to jak z Evropy, tak i z jiných míst mimo ni. Materiál z žuly se vyskytuje i v různých hřbitovních dekoracích. Dekorace a jiné ozdoby, přestože by se mohlo zdát, že jde o zanedbatelnou položku, představují další ekologickou zátěž. Ať už jde o svíčky, věnce nebo jiné ozdoby, spojuje je jediný jmenovatel, a tím je plast. Plast a jeho dopady na životní prostředí je, zejména v posledních letech, velmi diskutovaným tématem. Znečištění plasty je velkým ekologickým problémem, a to jak na pevnině, tak i ve vodách. Tyto i jiné dekorace působením okolních vlivů postupně ztratí na atraktivitě a jsou jednoduše vyhozeny do koše.

Zcela bez úhony nezůstávají ani květiny, které pozůstávají dávají k zemřelým nejen na hroby, ale často také i do rakví. S postupným vývojem zemědělství se začalo hojně využívat pesticidů a jiných chemických přípravků, které mají za cíl prodloužit životnost květin. Tyto květiny se samozřejmě vyskytují i na hřbitovech, často zabalené v plastových obalech. Květiny se k nám samozřejmě dováží i z jiných zemí, což také zvyšuje počet emisí vypouštěných do ovzduší. Lepší variantu sázené představují květiny, které jsou pěstovány lokálně.

⁵⁰ STEJSKAL, David a Jaroslav ŠEJVL. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011, str. 124.

⁵¹ A different way to die: the story of a natural burial - Vox. *Vox - Understand the News* [online]. Copyright © 2023 [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.vox.com/2016/5/29/11775976/natural-green-burial>

5.4. Kremace

Kremace je v České republice nejrozšířenějším způsobem nakládání s mrtvým tělem. Některé statistiky dokonce hovoří o tom, že patříme ke světové špičce v počtu pohřbů žehem. Tento způsob se však týká až moderních dějin. Prakticky až do 19. století byla kremace naprosto nemyslitelná.

Rozšíření kremace je na našem území záležitostí konce první poloviny 20. století. Souvisí především s koncem první světové války a následným rozpadem Rakousko-Uherské monarchie. Vládcí Rakouska-Uherska, silně katolicky orientovaní, možnost kremace pochopitelně neumožňovali. První kremaci provedli zastánci tohoto způsobu již 2 dny po vzniku republiky – 30. října 1918, a to v Liberci. Umožnila jim to tehdy „díra v zákoně“, neboť rakousko-uherské zákony zánikem monarchie přestaly platit, nové – československé však ještě nebyly řádně ustanoveny. Zajímavé je i zjištění, že přestože na území monarchie byla kremace zakázána, stavba krematoria byla povolena.⁵² Československé zákony následně 1. ledna 1919 kremaci povolily. První pohřeb zpopelněného těla se však konal takřka o tři desetiletí dříve – 25. října 1890 v Praze na Vyšehradě. Ostatky byly však zpopelněny v Paříži.⁵³

Prvními stoupenci byli lidé z řad českých Němců, kteří se kremaci snažili prosadit již v druhé polovině 18. století, tedy dlouho před vznikem republiky. Důvody pro kremaci byly hygienického, sociálního a v neposlední řadě i modernizačního rázu. Apelovali na zřizování krematorií, a to zejména v pohraničních oblastech s německou většinou, a zasazovali se i o zakládání spolků. Jejich snaha však byla z velké části neúspěšná. Movitější společenská vrstva měla však od sedmdesátých let 19. století možnost nechat své tělo zpopelnit v některém z prvních říšských krematorií.⁵⁴

Vzniku krematorií ale předcházela vznik spolků, které prosazovaly změnu pohřební

⁵² LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha: Academia, 1996, str. 88.

⁵³ SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, str. 15.

⁵⁴ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, str. 116-117.

praxe. Na území Rakouska-Uherska vznikla organizace *Verein der Freunde der Feuerbestattung – Die Flamme* již 1. dubna 1888 ve Vídni. V následujících letech byly zakládány spolky a pobočky podobného charakteru i v českých zemích, vždy se však jednalo o oblasti s většinovým německým obyvatelstvem. O prosazení pohřbu žehem se nejvíce zasloužil Vojtěch Náprstek – nadšený propagátor moderní vědy a také hrdý sponzor spolku. Návrh na vybudování krematoria navrhl jako člen pražské rady v letech 1883 a 1888.⁵⁵ V roce 1899 předložil návrh na českém zemském sněmu o uzákonění pohřbu žehem MUDr. Jindřich Záhoř. Jelikož však s tímto návrhem neuspěl, nechal alespoň téhož roku založit Společnost pro spalování mrtvol.⁵⁶ Propagátoři byli především volnomyšlenkáři, liberálové, sociální demokraté, ale i marxisté a k propagaci svých myšlenek používali argumenty ze sekce humanity, hygieny, politiky i národohospodářských zájmů.⁵⁷ Krematorium se jeví jako hygieničtější a z hlediska prostoru i úspornější varianta. Kremace mohla také sloužit jako prostředek pro vymezení se církvi. Pohřeb žehem se stal také symbolem postupující sekularizace společnosti, která započala již během 19. století a po první světové válce nabyla na obrátkách.

První budova krematoria se začala stavět v roce 1915 v Liberci, a to za masivní podpory Spolku pro spalování mrtvol i spolku Krematorium. Stavba byla dokončena o dva roky později. První české krematorium se nachází v Pardubicích a jeho stavba byla dokončena v roce 1923.⁵⁸

Aktuálně je v České republice v provozu 28 krematorií, a to jak soukromých, tak i obecních. Česká republika, podobně jako její rozlehlejší předchůdce, Československo, se drží na špici v počtu pohřbů žehem. Ze statistik také vyplývá i to, že pohřby žehem v Evropě rostly převážně v zemích s protestantskou tradicí. Pohřby žehem byly na našem území hojně podporovány komunistickou doktrínou.⁵⁹

⁵⁵ MACHÁČEK, Filip. *Kremační a protikremační agitace na Moravě. Historie nelehkého zrodu tří moravských krematorií*. Diplomová práce na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, s. 23.

⁵⁶ SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, str. 15.

⁵⁷ Tamtéž, s. 19.

⁵⁸ Tamtéž, s. 45.

⁵⁹ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, str. 133.

Z údajů Českého statistického úřadu lze zjistit počet zemřelých, nikoliv však způsob nakládání s mrtvým tělem. Proto jsem vycházela z některých jiných zdrojů, které pojednávají mj. o celkovém počtu kremací konaných každoročně v České republice. Z údajů jasně vyplývá, že se Česká republika již mnoho let drží na špici v počtu kremací. Podle Evropské federace pohřebních služeb je v České republice zpopelněno tělo zemřelého až v osmdesáti procentech případů. Větší číslo se nachází pouze ve dvou evropských zemích, kterými jsou Švýcarsko (84,59 %) a Dánsko (82,90 %). Celosvětovému žebříčku vévodí Japonsko, kde je kremace zvolena v 99,98 % případech. Největší počet krematorií se nachází ve Spojených státech amerických, následuje Thajsko a Čína.⁶⁰

5.5. Ekologická zátěž

Jak již bylo zmíněno, jedním z argumentů zastánců pohřbu žehem byla i hygiena a ochrana prostoru. Kremace představovala levnější variantu než pohřbívání do země. To dokazuje i známé heslo zastánců kremace: „ponechte půdu živým“.

Kremace představují velkou energetickou zátěž, neboť kremační pece jsou vytápěny plynem, případně elektřinou. Pec se musí před kremací nejprve nahřát do požadované teploty. Samotná kremace vyžaduje teplotu alespoň 750 stupňů Celsia a trvá 70–80 minut, podle váhy těla. Po ukončení kremace se popel nechá na dvacet minut zchladit. Kovové části z rakve, případně z těla zemřelého (plomby, kardiostimulátory atd.) následně vyjme silný elektromagnet. Tento proces vyžaduje obrovské množství energie, které by mohlo být využito jiným směrem.

S tímto procesem se pojí i emise oxidu uhličitého do ovzduší, které přispívají k změně klimatu a pojí se s jinými nevratnými dopady na životní prostředí. Spolu s oxidem uhličitým se do vzduchu dostává také rtuť, která patří mezi toxické kovové prvky s jednoznačně negativním dopadem na lidské zdraví. A přestože některá zařízení používají filtry, kremace stále představuje pro životní prostředí velkou zátěž. Podle odhadů se na každou kremaci spotřebuje přibližně 106 litrů paliva, což následně vyprodukuje okolo 245 kilogramů oxidu uhličitého do

⁶⁰ Hřbitovy v datech | Česko v datech. *Česko v datech* [online]. Copyright © 2022, Česko v datech [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.ceskovdatech.cz/clanek/142-hrbitovy-v-datech/>

atmosféry.⁶¹ A jelikož je v České republice kremace hojně využívána, ekologické náklady s ní spojené tedy v celkovém součtu netvoří zanedbatelný údaj.

Ve veřejném diskurzu je v posledních letech hojně diskutováno o negativních důsledcích oxidu uhličitého, rtuti se však pozornost věnuje pouze okrajově. Právě v souvislosti s tímto tématem je ale nutné zmínit a podrobněji rozvést její důsledky na životní prostředí.

Rtuť je využívána na výrobu zářivek, baterií, přístrojů a bývá také používána jako ochranná přísada do různých nátěrů. Vyskytuje se i v některých hnojivech a pesticidech. Přirozeně se do ovzduší dostává sopečnou činností, většina je ale do ovzduší přinášena lidskou aktivitou – těžbou, chemickým průmyslem a spalováním fosilních paliv, kterých se při kremaci hojně využívá. Odpady s obsahem rtuti se vyskytují v plynné, kapalně i pevné formě. Jelikož se jedná o toxickou látku, může dojít k ohrožení zdraví i při malém množství. Vlivem rtuti dochází k poškození struktury bílkovin v buňkách. Do lidského organismu se rtuť dostává vdechováním, zažívacím traktem nebo dotykem s pokožkou, a její vyloučení je otázkou až několika let. Toto platí i v případě zvířat – vypouštěním rtuti do moří a řek se látka přenesla i do ryb a jiných živých organismů, které následně můžeme konzumovat. Při požití je navíc 1 gram rtuti považován za smrtelnou dávku. Emise rtuti do atmosféry navíc zdaleka neovlivňují pouze lokální území, ale jsou schopny kontaminovat i vzdálené lokality.⁶²

Rtuť je tedy skrze kremaci vypouštěna do ovzduší prostřednictvím spalování fosilních paliv, ale i skrze tělo zemřelého. Podle odhadů se každou kremací uvolňuje do ovzduší 2–4 gramy rtuti. Podle údajů Ministerstva životního prostředí České republiky patří právě krematoria k hlavním antropogenním zdrojům emisí rtuti v globálním měřítku.⁶³ Spolu s deštěm se rtuť dostává do vod a znečišťuje tak životní prostředí. Největší riziko představuje dnes již běžná součást našich těl – resp. dutiny ústní – v podobě rozšířených amalgamových plomb. Ty, ačkoliv pro člověka během

⁶¹ A different way to die: the story of a natural burial – Vox. *Vox – Understand the News* [online]. Copyright © 2023 [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.vox.com/2016/5/29/11775976/natural-green-burial>

⁶² Arnika. *Rtuť*. [online]. [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://arnika.org/toxicke-latky/databaze-latek/mercury>

⁶³ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013, s. 43.

života nepředstavují zdravotní riziko, svým spálením spolu s tělem během kremace poměrně významně znečišťují ovzduší. Někteří aktivisté navrhuji vyjímání zubů a zubních náhrad zemřelým před kremací, což by mohlo dopady na životní prostředí zmírnit, avšak na povrch by tento krok přinesl stejně závažné etické otázky.⁶⁴

V roce 2015 proběhlo jednání států Evropské unie ohledně omezení emisí rtuti. Přestože mají jednotlivé státy k používání rtuti odlišné postoje, Evropská unie rozhodla o změně předpisů pro její používání nejen v průmyslu, ale také v lékařství a stomatologii. Cílem má být postupné snižování emisí rtuti a úplný konec používání amalgámových zubních výplní do roku 2030 na území států Evropské unie. Ve vyspělejších zemích se již hojně využívají bezpečnější materiály, které by v budoucnosti mohly představovat vhodnou alternativu. Řešení tkví v používání kompozitních výplní.⁶⁵ Evropské zákony však zakazují odstraňování nesnímatelných náhrad z lidských pozůstatků.⁶⁶

Při spalování dochází také k vypouštění dioxinů. Dioxiny nejsou záměrně vyráběné, ale vznikají jako vedlejší účinky při průmyslové výrobě a dalších procesech. Mohou být nebezpečné už při stopovém množství. A podobně jako rtuť se prostřednictvím vzduchu a deště mohou dostat do potravin, které konzumujeme. V souvislosti s kremací vznikají dioxiny spalováním látek, které se ukládají do rakve zemřelého – ať už jsou to různé plastové předměty, syntetické látky v oblečení nebo chemické nátěry, které byly použity na rakev.⁶⁷

⁶⁴ KRBCOVÁ, Lenka. Budeme nebožtíkům trhat zuby, aby nám tu nekazili vzduch? Tak určitě. In: *Vitalia.cz* [online] [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://www.vitalia.cz/clanky/budeme-neboztikum-trhat-zuby-aby-nam-tu-nekazili-vzduch-tak-urcite/>

⁶⁵ Centrum – Kroky ke zdravému úsměvu. *Centrum – Úvod* [online]. Copyright © 2023 [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://centrumzdravehousmevu.com/kroky-ke-zdravemu-usmevu/obycejne-amalgamove-plomby-konci-proc/>

⁶⁶ KOTRLÝ, Tomáš. *K proměně postavení hrobníka. Český lid*. 2008, vol. 95, iss 3, str. 273-292.

⁶⁷ Arnika. *Dioxiny*. [online]. [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.arnika.org/toxicke-latky/nase-temata/toxicke-latky/dioxiny>

6. Ekologické pohřbívání

V předchozí kapitole jsem se věnovala několika bodům, které se pojí s konvenčním pohřbíváním⁶⁸ a představují ekologická rizika. Snaha o udržitelnější rozvoj však není jedinou motivací pro zakládání přírodních pohřebišť. S ekologickým aspektem jde ruku v ruce i ten sociální. V 1. kapitole jsem zmínila, že přírodní pohřebiště taktéž představují snahu o lepší přijetí smrti. Pohřeb a následné rozloučení nemusí být traumatizující, ale naopak léčivé a uklidňující. Motivací je vytvořit příjemné a poklidné místo, které mohou pozůstalí navštěvovat – místo vzpomínání.

Přírodní hřbitovy a hnutí za ekologičtější způsob pohřbívání se začalo rozvíjet v devadesátých letech minulého století. Vůbec první zemí, kde vznikl první novodobý přírodní hřbitov, byla Velká Británie. V tomto případě byl přírodní hřbitov založen v areálu již existujícího hřbitova. Motivací pro tehdejšího správce Kena Westa byly spíše ekonomické důvody. Chtěl pozůstalým nabídnout finančně dostupnější variantu; ekologický aspekt byl v tomto případě až druhořadý. Následně se hnutí dostalo do Spojených států amerických. Jedním z prvních přírodních hřbitovů byl *Ramsey Creek Preserve*, který byl založen v roce 1996 v Severní Karolíně. Po nástupu nového milénia se počet přírodních hřbitovů masivně rozšířil. K roku 2012 se jich v Anglii nacházelo přes 250, ve Spojených státech bylo k roku 2017 evidováno na 153 oficiálních přírodních hřbitovů.⁶⁹ Následovaly další státy Evropy – Nizozemsko, Německo, Švýcarsko, Rakousko a mnohé další. Tento způsob pohřbívání je na vzestupu a těší se velké popularitě.

Na počátku je na místě taktéž definovat několik důležitých pojmů. Přírodní pohřbívání je takový způsob nakládání s tělem zemřelého, při kterém je tělo uloženo do země takovým způsobem, který nebrání jeho přirozenému rozkladu a následné recyklaci. Tento způsob může být také prezentován jako návrat k dávným tradicím našich předků. Jedná se však o velmi obecnou definici. Na finální podobě hřbitova může mít podíl i správce hřbitova, který určí design, pravidla, a v neposlední řadě hraje důležitou roli také legislativa. Taktéž i místo a způsob uložení těla se může lišit v závislosti na přírodních podmínkách i lokálních tradicích. Přírodním

⁶⁸ Slovo konvenční budu používat pro dva způsoby naložení s mrtvým tělem, které jsou na našem území legální. Jedná se o uložení těla v rakvi do hrobu či hrobky nebo kremace.

⁶⁹ FOURNIER, Elizabeth. *The green burial guidebook: everything you need to plan an affordable, environmentally friendly burial*. Novato, California: New World Library, 2018, str. 27.

pohřebišťem může být louka, les nebo i mořský útes.

Česká legislativa zatím nestanovila žádná pravidla nebo certifikace pro přírodní hřbitovy. Zapůjčím si tedy definice platné pro Spojené státy americké, kde se přírodní pohřebnictví rozvíjí již bezmála dvě desítky let. Z hlediska ekologie se podle americké organizace *Green Burial Council* dělí hřbitovy do třech kategorií podle stupně ekologické zátěže. Tato organizace následně také uděluje certifikace hřbitovům splňujícím určité náležitosti.

První z možných variant jsou přírodní či ekologické hřbitovy (natural burial grounds), které představují ekologickou variantu ke konvenčním hřbitovům. Snoubí se v nich jednoduchost a udržitelnost. Tělo nesmí být spáleno, napuštěno chemikáliemi ani uloženo do betonové hrobky. Je uloženo do rozložitelné nádoby nebo urny, která se následně spolu s tělem úplně rozloží. Rakev povolena je – ideálním rozložitelným dřevem je bambus. Tělo může být zabaleno také do mořských řas, listů z banánovníku nebo vrbových větví.⁷⁰ Přírodní pohřebnictví zakazuje používání chemikálií, ať už v lidském těle nebo následně na místě posledního odpočinku. Místo chemikálií, jakou je třeba formaldehyd (používaný běžně v pohřebnictví), může být tělo natřeno speciálním olejem. Tyto oleje následně nevypouští chemické látky do země a rozloží se spolu s tělem. Materiály jako beton, kovy nebo plasty jsou na zelených hřbitovech nemyslitelné. Taktéž látka, ve které může být zabaleno tělo, musí být vyrobena z recyklovatelných materiálů.⁷¹ Ve Spojených státech dokonce existují i firmy specializující se na výrobu ekologického pohřebního oblečení.⁷²

Na konvenčním hřbitově se nachází údaje o zemřelém – jméno, datum narození a datum smrti, případně citáty a vzkazy od příbuzných. Mnoho přírodních pohřebišť povoluje umístění kamenů nebo dřevěných pamětních destiček, ale existují i hřbitovy, které nedovolují jakékoliv označení. Příbuzní však mohou použít například malé větvičky, které mohou umístit okolo těla. Zda bude označení povoleno či nikoli je rozhodnutím správce, případně majitele prostranství, pokud se jedná například o soukromou louku. Výhodou takového prostranství může být i to, že

⁷⁰ FOURNIER, Elizabeth. *The green burial guidebook: everything you need to plan an affordable, environmentally friendly burial*. Novato, California: New World Library, 2018, str. 19.

⁷¹ Lincoln Heritage Funeral Advantage: Guide to Green Burial – A Natural Approach to Funerals. <https://www.lhlic.com/consumer-resources/green-burial/> [online]. 2021 [cit. 2023-01-21].

⁷² GWENDOLYN, Michael M. a Lee A. YOUNG. *Cloth(ing) for the dead: case study of three designers' green burial practices*. [online]. 2017 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40691-017-0088-y#citeas>

zde není stanovena návštěvní doba, a tak mohou pozůstalí na místo přijít i po západu slunce. Správce či majitel místa také rozhoduje o ceně. Většinou je stanovena jednotná cena, ale může se i stát, že cena se bude lišit v závislosti na atraktivitě konkrétního místa na přírodním hřbitově.⁷³ Zákaz označování a zvelebování míst posledního odpočinku však může u pozůstalých vyvolávat konflikt – vnitřní rozpolcenost. Na jednu stranu chtějí ekologickou variantu pohřbu, na stranu druhou se však nedokáží smířit se zachováním anonymity na daném místě.⁷⁴

Další variantou, ve které se však snoubí i prvky konvenčního pohřbívání, může být smíšené přírodní pohřebiště (*hybrid cemetery*). Takto mohou být označeny pohřebiště, které splňují jen několik podmínek. Tato pohřebiště se mohou vyskytovat v areálu hřbitova nebo samostatně. Na těchto místech je povolena kremace, avšak s jistými podmínkami. I zde je kladen důraz na jednoduchost, přírodní materiály a udržitelnost. Popel zemřelého může být vsypán do země, ke kořenu stromu, nebo případně uložen v urně. Tato urna musí splňovat určité náležitosti – neobsahovat žádné kovové prvky, a především musí být vyrobena z rozložitelného materiálu. Urny mohou být vyrobeny z měkkých nelakovaných dřev; použit může být i rubáš. Ideální variantou je, když je urna vytvořena některým z lokálních umělců, případně je vyrobena přímo rodinou zemřelého. Tato varianta je spíše kompromisem mezi konvenčním pohřebnictvím a přírodním pohřebnictvím. Popel totiž sám o sobě ekologický není. Nejen kvůli procesu, který mu předchází, ale také kvůli jeho složení. Kremační popel tvoří z velké části fosforečnan vápenatý se stopovým množstvím minerálů a solí. Další látky, například těžké kovy, se také mohou dostat do těla. Z tohoto důvodu Elizabeth Fournier nedoporučuje zasazovat na uložený popel rostliny ani stromy, protože kremační popel obsahuje mnoho škodlivých látek, a rozhodně neslouží jako hnojivo.⁷⁵ Nutno však dodat, že tato praxe je na mnoha místech zcela běžná. Výsledný produkt kremace, popel, totiž nepodléhá žádné ekologické regulaci, přestože může být rozptýlován do vzduchu nebo sypán do vody.⁷⁶

Třetí možností jsou ochránářské hřbitovy nebo také chráněné hřbitovní rezervace (*conservation burial grounds*). Jedná se o přírodní hřbitovy, které jsou zakládány spolu s

⁷³ HOCKEY, Jenny, Carol KOMAROMY a Kate WOODTHORPE. *The Matter of Death: Space, Place and Materiality*. Springer, 2010, str. 149-152.

⁷⁴ CLAYDEN, Andy, Trish GREEN, Jenny HOCKEY a Mark POWELL. *Natural Burial: Landscape, Practice and Experience* [online]. London, 2014, str. 32.

⁷⁵ FOURNIER, Elizabeth. *The green burial guidebook: everything you need to plan an affordable, environmentally friendly burial*. Novato, California: New World Library, 2018, str. 23.

⁷⁶ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013, s. 45.

organizacemi na ochranu přírody, a právě díky této spolupráci je vytvořen plán na ochranu daného prostranství, který prosazuje takové praktiky, aby byla příroda věčně chráněná a pohřební rituály nejen že nezasahovaly do jejího chodu, ale také aby pomáhaly v její prosperitě. Rozdíl mezi přírodním hřbitovem a ochránářským hřbitovem je takový, že přestože se na obou místech dbá na minimální ekologickou zátěž pro přírodu, ochránářské hřbitovy mají navíc za cíl přírodě napomáhat v jejím přirozeném chodu a podporovat tak přirozený vývoj místní fauny a flóry. Podle americké organizace *Conservation Burial Alliance* je cílů takového způsobu pohřbívání mnohem více. Především ochraňovat přírodu pro nás, ale i pro ni samotnou. Dále pak obnovit prostranství, která byla lidskou činností akorát zneužívána a v neposlední řadě také maximalizovat možnosti spojení s přírodou u těch, kteří prožívají ztrátu blízkého.⁷⁷ Těla tato území chrání – díky nim totiž zde není možné nic postavit. Celý proces je tak spjat s rekultivací daného území. Tato ochrana před zástavbou symbolizuje posmrtný aktivismus. Člověk tak může být skrze své tělo činný i po své smrti.

Všechny tři výše uvedené varianty také často podporují, i když s jistými omezeními, tzv. DIY způsob posledního rozloučení.⁷⁸ Organizace samotného pohřbu je svěřena do rukou pozůstalých, kteří si mohou do jisté míry zvolit jeho průběh. To jim umožňuje zvolit si vlastní poslední řeč, hudební doprovod nebo čas konání posledního rozloučení. Tyto možnosti pohřební služby zpravidla vůbec nenabízejí či jen v omezené míře, což může být pro určitou část společnosti frustrující.

⁷⁷ Green Burial Council: Conservation Burial FAQ [online]. 2019 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://www.greenburialcouncil.org/conservation-burial-faq.html>

⁷⁸ Z anglického pojmu *Do it yourself*.

6.1. Aquamace

Dalším způsobem více ekologického pohřbívání může být tzv. *aquamace* (nebo také *resomace*). Tato metoda pochází z Austrálie a je produktem firmy *Aquamation Industries*.

Tento způsob je alkalickou hydrolyzou, která se provádí v nerezovém kontejneru s vodou při teplotě 93 stupňů. Tělo je uloženo v kontejneru 4 hodiny a rozpouštěno vodním roztokem hydroxidu draselného. Během tohoto procesu se rozpustí všechny měkké tkáně člověka. Kostí a jiné ostatky pocházející z těla jsou následně předány rodině. Tato procedura je podle výzkumů až o 90% ekologičtější než kremace, neboť se při ní nespoteřovává tolik energie a zároveň nevypouští nebezpečné látky do okolí. Nulové jsou zejména emise rtuti. Voda neobsahuje žádné stopy lidské tkáně, včetně DNA a RNA a může být po neutralizaci octem nebo kyselinou citronovou dále využita, například na zalévání květin.⁷⁹ Tato metoda je také hojně využívána ve Spojených státech, a to taktéž při pohřbech zvířat. Kostí se také mohou rozemlít a předat pozůstalým v urně. Konkrétně ve Spojených státech je tento způsob nakládání se zemřelým tělem běžný v případě těl darovaných na výzkumné účely, a to již od roku 1995.⁸⁰

Aquamace je legální v mnoha státech. V Evropské unii se první zemí, která tuto metodu umožila, stalo v roce 2023 Irsko. V Belgii a v Nizozemsku byly podány návrhy zákona na přijetí tohoto způsobu pohřbívání. V České republice se tato metoda zatím do širšího povědomí nedostala a v současné době nepatří mezi legální metody pohřbívání. Je však možné, že s postupným šířením této metody v zahraničních zemích následně dojde k rozvíření diskuze o nových metodách pohřbívání i zde.

6.2. Kompostace

Nejnovejším trendem v oblasti zeleného pohřbívání je kompostace. Tento způsob naložení s mrtvým tělem nejen že nevyžaduje takové množství energie nebo materiálu, ale je dokonce i produktivním procesem. Tento způsob je k roku 2023 legální v sedmi státech ve

⁷⁹ STEJSKAL, David a Jaroslav ŠEJVL. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011, s. 154.

⁸⁰ *Aquamation Info - An Eco-Friendly alternative to flame cremation* [online] [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://aquamationinfo.com/faq/>

Spojených státech amerických, z nichž zatím posledním se stala Nevada. I zde muselo nejprve dojít ke změně v legislativě. První počátky započaly již v roce 2017 na popud návrhu Katriny Spade – designérky a dlouhodobé inovátorky v oblasti ekologického způsobu pohřbívání. Motivace pro založení prvního kompostovacího zařízení byly dvě. Podobně jako v jiných případech šlo zejména o oživení zájmu o smrt, zpříjemnění celého procesu pro příbuzné a redukci emisí spojených s tradičními pohřebními praktikami.

Výsledkem má být spojení smrti s přírodou. Tento způsob může být také interpretován jako návrat k tradicím našich předků, kteří převážnou část posledního rozloučení zařizovali svépomocí, často s přímluvou duchovního. Personál zde má sloužit pouze jako pomocná síla; většina nápadů a plánů má pocházet právě z okruhu nejbližšího příbuzenstva zemřelého.⁸¹

Z hlediska architektury můžou tato centra podpořit i městské prostředí. Tento způsob se může mnohým jevit jako naprosto nepřijatelný. Velké výhrady plynou například ze strany katolické církve, podle níž je tento způsob nakládání s mrtvým tělem sice šetrnější alternativou pro životní prostředí, avšak představuje ohrožení lidských práv a důstojnost zemřelého. Podle autorky je však třeba rozvíjet diskuzi a mluvit o tématu smrti otevřeně.⁸²

Kompostace byla uzákoněna ve státě Washington v roce 2019. Na rozdíl od uložení těla na přírodním pohřebišti se s tělem aktivně pracuje i po smrti, respektive poté, co se rozloží. Tělo se nejdříve naloží do kovové nádoby spolu s dřevem, vojtěškou a trávou. Bakterie a mikroby obsažené v těchto rostlinách napomáhají k přirozenému rozkladu těla. Tímto způsobem se tělo rozloží přirozenou cestou a stane se z něj hlína. Díky mikrobům se tělo během pěti až sedmi týdnů přirozeným způsobem zkompostuje. Všechny přidané látky z umělých materiálů, jako jsou například implantáty nebo zubní náhrady jsou z těla vyjmuty a pokud možno zrecyklovány. Poté se tělo z nádoby vyjme a je ještě ponecháno několik týdnů za přístupu otevřeného vzduchu pro dokončení procesu. Poté je půda spolu se zkompostovaným tělem předána příbuzným, kteří na ni mohou postavit například památeční strom. Půda může být také uložena do chráněné rezervace Bells Mountain pro její podporu a revitalizaci.⁸³ Celý proces vyjde na 7 000 amerických dolarů. Jedná se o poměrně vysokou částku. Je však nutné brát v potaz, že jsou společnost i příjmy ve

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Composting of Human Bodies | New York State Catholic Conference. In: nyscatholic.org. 3. 12. 2020 [cit. 18.06.2023].

Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20201203031645/https://www.nyscatholic.org/composting-of-human-bodies/>

⁸³ Aquamation Info – An Eco-Friendly alternative to flame cremation [online] [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://aquamationinfo.com/faq/>

Spojených státech amerických odlišné. Podle Jessicy Mitford se Američané nebojí pořádat okázalé pohřby, které často tvoří jednu z nejdražších výdajových položek.⁸⁴

Podle zakladatelky metody pohřbívání pomocí kompostace může být zvolení tohoto způsobu naložení s mrtvým tělem otázkou naší vlastní etiky související se zodpovědností za naše životní prostředí. *„Každý z nás má jen jedno tělo. Nechtěli byste ho radši věnovat planetě Zemi, která vás celý váš život podporovala a živila?”*⁸⁵

⁸⁴ MITFORD, Jessica. *The American way of death revisited*. Rev. ed. New York: Alfred A. Knopf, 1998, str. 25.

⁸⁵ *The Urban Death Project: Bringing Death Back Into the Urban Realm* [online] [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://metropolismag.com/viewpoints/the-urban-death-project-bringing-death-back-into-the-urban-realm/>

7. Přírodní pohřbívání v České republice

Doposud jsem psala o přírodním pohřebnictví ve vztahu zejména k britskému a americkému prostředí. Tento způsob pohřbívání a potažmo i posledního rozloučení se ale se značným zpožděním rozšířil i na naše území.

7.1. Přírodní hřbitov *Les vzpomínek*

První přírodní hřbitov na našem území nese název *Les vzpomínek* a byl založen v roce 2015 ve spolupráci se *Správou pražských hřbitovů*.⁸⁶ Podobně jako první přírodní hřbitov v Anglii vyrostla i jeho česká varianta v areálu již existujícího hřbitova. *Les vzpomínek* se nachází na pražském Ďáblickém hřbitově, který vznikl již v roce 1912 v kubistickém slohu na návrh architekta Vladislava Hofmana. Tento hřbitov je unikátní nejen tím, že se jedná o jediný kubistický hřbitov v České republice a pravděpodobně i ve světě – ale také historií, která je s ním spojena. Na Ďáblickém hřbitově se nachází kromě kolumbárií a tradičních hrobek také pohřebiště obětí komunismu, hřbitov dětí narozených matkám v komunistických pracovních táborech a žalářích, čestné pohřebiště určené pro oběti protikomunistického odboje a v neposlední řadě také památník parašutistů z *operace Anthropoid*.

Nápad na založení prvního českého přírodního hřbitova vznikl již v roce 2012 z popudu tehdejšího ředitele Správy pražských hřbitovů Martina Červeného a zakladatelek neziskové organizace *Ke kořenům*, která se věnuje alternativnímu způsobu pohřbívání.⁸⁷ Právě jedna ze zakladatelek této organizace a prvního přírodního hřbitova *Les vzpomínek* se věnovala přírodnímu pohřbívání i ve své diplomové práci s názvem „*Až umřu, zasad'te na mně jabloň*“ *Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví*.⁸⁸ Akademicky se tématu přírodního pohřbívání věnovala ve své diplomové práci i další ze zakladatelek přírodního

⁸⁶ Přírodní hřbitov *Les vzpomínek* se prezentuje jako první český přírodní hřbitov, přestože podle například amerických standardů by se jednalo o hybridní hřbitov – jednak proto, že pohřebiště vzniklo v areálu již existujícího hřbitova, dále pak i kvůli praktikám a rituálům, které se na něm vykonávají. Pro potřeby této práce však bude ponecháno původní označení.

⁸⁸ DOBEŠOVÁ, Blanka. „*Až umřu, zasad'te na mně jabloň*“ *Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví*. 2012, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.

hřbitova Les vzpomínek a neziskové organizace Ke kořenům Monika Suchánska, která zkoumala postoj české veřejnosti k alternativním metodám pohřbívání v souvislosti s krizí „českých pohřebních rituálů“.⁸⁹ Rovněž i třetí spoluzakladatelka přírodního hřbitova se tématu věnovala ve své diplomové práci zaměřené na možnosti pozůstalých při vyrovnání se se smrtí svých blízkých.⁹⁰

Přírodní pohřebiště Les vzpomínek vzniklo na místě do té doby opomíjeného lesního háje na Ďáblickém hřbitově. Do projektu se zapojila i řada umělců, mimo jiné i z oblasti krajinného umění, které propojuje umění s přírodou a umocňuje tak prožitky z návštěvy daného místa. Samotný projekt Lesa vzpomínek byla zahájen v roce 2013 a o rok později vznikla i související nezisková organizace *Ke kořenům*, která dodnes zajišťuje přírodní pohřebiště po administrativní a organizační stránce. Slavnostní otevření pohřebiště proběhlo v létě roku 2015 a již o den později proběhlo první pietní uložení popela. Už po dvou měsících od slavnostního otevření byl na hřbitově uložen popel 15 zemřelých a zájem o alternativní metody pohřbívání neustále roste.

Návrh na založení Lesa vzpomínek nevycházel pouze z environmentálních pohnutek, nýbrž účelem bylo i poskytnout příjemný prostor pro poslední rozloučení a vytvořit tak vhodnou alternativu k tradičním obřadním sáním, které bývají mnohdy kritizovány jako neosobní, chladné a stísněné. V Lese vzpomínek je možné uspořádat pietní akci pod širým nebem, případně pod korunami stromů. Přestože navštívit přírodní pohřebiště je možné celoročně, ukládání pozůstalých je z důvodu přírodních podmínek a počasí omezeno na období od dubna do října.⁹¹

Způsob posledního rozloučení odpovídá konceptu DYI zmíněného v první kapitole. Pozůstalí mají v rozhodování velkou volnost a mohou tak dát vyniknout své kreativitě. Neexistuje například jednotná šablona pro smuteční proslov, pozůstalí tak mohou smuteční proslov libovolně přizpůsobit, nebo využít služeb obřadnice. Tento způsob pohřbívání nemusí ale sloužit pouze pro sekulární obřady. Obřad může být veden i knězem nebo jiným církevním představitelem, případně může být řečníků i více – například z rodinného kruhu.

Samotné obřady se nesou v duchu rovnosti, která je demonstrována rozmístěním

⁸⁹ SUCHÁNSKA, Monika. *Přírodní pohřebnictví – současný stav a další možnosti v českém prostředí*. 2014, Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta.

⁹⁰ SLAVÍK ŽIVÁ, Alžběta. *Podpůrné aspekty u pozůstalých vyrovnávajících se se smrtí blízkého člověka*. 2017, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.

⁹¹ *Les vzpomínek* [online], [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: (<http://lesvzpominek.cz/>)

pozůstalých. Organizace Ke kořenům apeluje na to, aby pozůstali neseďeli (podle hierarchie) v řadách za sebou, nýbrž aby seděli v kruhu, který kromě formálně rovného postavení vytváří i prostor pro participaci všech zúčastněných.⁹²

Zvolení stromů jakožto místa posledního odpočinku nese i svůj symbolický význam. Symboly, podobně jako rituály, mají pro lidský druh zásadní význam, který může překračovat hranice materiálního světa. Stromy jsou v mnoha kulturách považovány za symboly života a jejich kořeny symbolizují náš vztah k předkům. Památeční stromy, pod jejichž kořeny je uložen popel, mohou nabudit dojem blízkosti milovaného člověka. Slovy Blanky Dobešové jsou památeční stromy „*ztělesněním naděje, že náš vztah k mrtvým je živý i po jejich skonu*“.⁹³ Stromy v sobě taktéž mohou nosit symbol smrti – zejména ty spadlé či zetlelé. Na hřbitově jsou však záměrně ponechány – symbolizují fakt, že smrt, podobně jako život, jsou součástí přírodních cyklů. Dutina mrtvého stromu poskytuje prostor k životu pro mnoho živočichů i rostlin, čímž zároveň symbolizuje koloběh života. Z kmene stromu se navíc může stát i příbytek pro vzácný hmyz. V Lese vzpomínek se takto usadil lesák rumělkový – téměř ohrožený druh brouka.⁹⁴

Celkový efekt dotváří i umělecké předměty a dekorace, které mají společně za cíl vytvořit vedle místa vzpomínání také lesní galerii v harmonii s přírodou. Jak již bylo zmíněno, na lese vzpomínek se podílela celá řada českých umělců. Jedním z klíčových architektonických prvků areálu je tak *Skořápka* – objekt z pískovce s mělkou prohlubní pro vodu, na jejíž hladině mohou plavat zapálené svíčky z přírodních materiálů, kterým mohou být například skořápky vlašských ořechů. Právě akt pokládání zapálených svíček na vodu vytváří podle autorů příležitost pro sdílení vzpomínek na zesnulé. Návrh *Skořápky* vytvořila odbornice na tzv. *land-art umění* Zdeňka Morávková spolu s Lucií Fryčovou. Jelikož se však jedná o přírodní hřbitov, jehož filozofií je snaha o co největší splynutí s přírodou, je jeho chod ponecháván co nejvíce bez zásahu člověka. Uprostřed lesa byla vytvořena za pomoci lidí bez domova z organizace Naděje cesta z pokácených stromů na Ďáblickém hřbitově, které bylo nutné pro jejich stav z bezpečnostních důvodů odstranit.⁶⁹ Ostatní porost je ale jen mírně regulován pro komfort pozůstalých.

⁹² DOBEŠOVÁ, Blanka, SUCHÁNSKA, Monika, ŽIVÁ, Alžběta. Les vzpomínek. *Zahrada – park – krajina*. 2015, str. 32-36.

⁹³ Tamtéž, str. 32-36.

⁹⁴ Tamtéž.

7.2. Nezisková organizace Ke kořenům

„Pojďme společně obnovit kulturu smysluplných posledních rozloučení s úctou k lidem i přírodě.“⁹⁵

Při charakterizování Lesa vzpomínek je důležité také shrnout cíle již zmíněné neziskové organizace *Ke kořenům*, která vznikla v roce 2015. Její hlavní záměry by se daly shrnout do tří bodů. Skrze praxi přírodního pohřebnictví se snaží o oživení a také ozelenění pohřebních rituálů, které se v české společnosti v posledních letech opomíjejí. Druhým bodem je podpora pozůstalých, pokud už se rozhodnou pro konání posledního rozloučení, organizovat pohřeb pomocí vlastních nápadů i spolu s blízkými a nenechat tak všechnu odpovědnost pohřební firmě, která postupuje podle přesně daného skriptu. A posledním hlavním bodem, který zajisté souvisí i s dvěma předchozími body, je otevírání tématu smrti a posledního přání. Organizace nabízí přednáškové workshopy na téma smrti a umírání dostupné široké veřejnosti.⁹⁶

⁹⁵ Ke kořenům. In: *Ke kořenům* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.kekorenum.cz/>

⁹⁶ DOBEŠOVÁ, Blanka, SUCHÁNSKA, Monika, ŽIVÁ, Alžběta. Les vzpomínek. *Zahrada – park – krajina*. 2015, ISSN nenalezeno, str. 32-36.

7.3. Organizace Mezi stébly

Další organizací, která se zabývá alternativními formami pohřbívání, je organizace *Mezi Stébly*. Dle slov zakladatelky je samotný akt rozloučení s někým blízkým nesmírně důležitý. Smuteční rituál není pouze obřadem, ale i určitým druhem přijetí, díky kterému se můžeme s odchodem milované osoby smířit a vyrovnat. Spíše, než ekologická perspektiva je v tomto případě akcentován důraz na akt posledního rozloučení a jeho celkovou atmosféru, která by měla být odlišná a více přívětivá než tradiční pohřební ritus. Převládající způsob rozloučení je podle zakladatelky organizace Mezi stébly Michaely Sonntágové „neosobní, v sériovém sledu a [studený].“ Organizace Mezi stébly má tak umožnit pozůstalým rozloučit se se zesnulým osobitě, na oblíbeném místě s hlubším přesahem a v neposlední řadě také s dostatkem času.⁹⁷

Michaelu Sonntágovou k vytvoření organizace zabývající se alternativními formami pohřbívání inspirovala mimo jiné i kniha Veroniky Hurdové, ve které se vyrovnává se ztrátou svého muže a poodkrytím svého osobního prožitku při vyrovnání se se ztrátou blízkého chce narušit společenskou tabu a „vrátit smrt do našich životů“.⁹⁸

Obřady mají být organizovány podle konceptu DIY – tedy svépomocí, za participace mnoha lidí, blízkých i přátel. Důraz se zde klade na autenticitu a osobní přístup. „*Poslední smuteční rozloučení pak uspořádáme dle vašich představ tak, aby každíčký detail odkazoval k duši, se kterou se loučíme. Postaráme se o zajištění místa, které měl váš blízký rád – může to být zahrada, louka, les nebo oblíbená kavárna – až po květinovou výzdobu, osobité smuteční oznámení, doprovodný program, promítání fotografií či výběr hudby. Vědomý rituál pomáhá nejen vypořádat se s odchodem milované osoby, ale i stmelit pozůstalé.*“⁹⁹ Smysluplným obřadem je zde myšleno takové rozloučení, které bude co nejvíce splňovat požadavky pozůstalých.

⁹⁷ *Mezi Stébly* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.mezistebly.cz/o-nas/>

⁹⁸ HURDOVÁ, Veronika. *Moje milá smrti*. Praha: Veronika Hurdová, 2017.

⁹⁹ *Mezi Stébly* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.mezistebly.cz/#sluzby>

7.4. Přírodní hřbitov *Údolí vzpomínek* v Brně

Obdoba pražského Lesa Vzpomínek vznikla v roce 2020 také na hřbitově v Brně-Lišni pod názvem *Údolí vzpomínek*. Ani zde nelze hovořit o přírodním pohřebišti v čisté podobě, jedná se spíše o smíšený přírodní hřbitov. Popel je zde možné uložit ke kořenům stromů nebo na záhon. Podmínkou je, že urna musí být vyrobena z biologicky rozložitelného materiálu, nejlépe z papíru nebo ze dřeva.¹⁰⁰ Pozůstalí mohou na plot zavěsit dřevěné destičky se jménem. Přírodní hřbitov klade důraz na splynutí s přírodou a environmentální otázky – platí proto zákaz používání jakýchkoliv umělých materiálů, které mohou být součástí dekorace nebo květin. Pozůstalí pak mohou zapálit svíčku u stromu vzpomínek, který se nachází v samém srdci hřbitova, a i zde je nutné dbát na vhodné materiály. U každého obřadu musí být přítomna úřednice ze Správy Hřbitovů města Brna, která má za úkol dohlédnout na to, aby bylo s ostatky správně nakládáno a aby byly uloženy na správné místo.¹⁰¹

¹⁰⁰ Údolí vzpomínek v Líšni. In: [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <http://www.hrbitovybrno.cz/udoli-vzpominek-v-lisni>

¹⁰¹ BRNO-LÍŠEŇ, Městská část. Údolí vzpomínek nabízí alternativní možnost pohřbívání. In: *Městská část Brno-Líšeň* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.brno-lisen.cz/udoli-vzpominek-nabizi-alternativni-moznost-pohrbivani/t8524>

8. Praktická část

8.1. Představení participantů výzkumu

Adama Vokáče si smrt a pohřbívání našly z více úhlů. Velkým tématem pro něj byla právě ekologie. Jeho aktivity spojené s přírodním pohřebnictvím u něj byly spuštěny právě snahou o udržitelnější rozvoj a také zjištění, jaké dopady se pojí s konvenčními způsoby pohřbívání celosvětově. Spolu s designérkou Janou Trombíkovou a právničkou Magdalénou Lemfeldovou je zakládajícím členem organizace Poslední stopa. V létě roku 2023 ve spolupráci se Správou pražských hřbitovů by měl být otevřen první český přírodní hřbitov, kde se bude pohřbívat do země. Na Střední škole technické v Praze se vyučil hrobníkem a absolvoval také kurz přírodního pohřebnictví pořádaného americkou organizací. Kromě aktivit spojených s činností organizace se také věnuje práci hrobníka pod Správou pražských hřbitovů. Na prvním přírodním hřbitově bude fungovat jako správce.

ThLic. Tomáš Kotrlý, Th.D. začal jako personalista na Ministerstvu pro místní rozvoj, které v roce 2000 přebralo agendu pohřebnictví. V roce 2009 dokončil doktorská studia na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy. Vášeň k pohřebnictví a pohřebním obřadům přišla na studiích spolu s profesními povinnostmi. Spojení teologie a práce na ministerstvu jeho zájem o oblast pohřebnictví prohloubilo. Pohřebnictví je pro něj povoláním, ale i koníčkem. Publikuje články, a v roce 2013 vydal odbornou publikaci s názvem Pohřebnictví: Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků. Několikrát vystoupil jako řečník v Lese vzpomínek.

8.2. Cesta k přírodnímu pohřebnictví

Smrt je nedílnou součástí života každého z nás. Během svého života pravděpodobně každý z nás zažije obřad posledního rozloučení, ať už s rodinným příslušníkem nebo vzdáleným známým. Zkušenost s obřadem nemusí být vždy podle našich představ a někdy může vést k přemýšlení nad formou posledního rozloučení a hledání jejích alternativ. Právě špatná zkušenost s konvenčním obřadem přivedla nejen Adama Vokáče k přírodnímu pohřebnictví. Podobný impuls pro změnu zavedené pohřební praxe popisují i další propagátoři alternativních pohřebních obřadů v České republice. Tato část bude tedy zejména na příkladu Adama Vokáče a některých dalších propagátorů alternativních forem obřadů ilustrovat možné motivy pro to, šířit povědomí o přírodním pohřebnictví a věnovat se mu i profesně.

Adam Vokáč se k tématu smrti a pohřbívání dostal blíže v období pandemie Covid 19, kdy byla smrt ve společnosti a zejména pak v mediálním prostoru skloňována daleko častěji než kdy dříve. A právě věnovat se pohřebnictví a jeho alternativním formám v období pandemie dávalo Vokáčovi smysl. Jak sám ke své motivaci udává:

Primárně chci pomáhat planetě a dělat něco, co mi dává smysl. Není však reálné měnit celý svět. Proto jsem se zaměřil na relativně úzké odvětví. Pohřebnictví je totiž z hlediska ekologie malý a přehlížený obor. Na druhou stranu se jedná o konzervativní odvětví, takže jakákoli změna je náročnější. Zároveň se jedná o odvětví, které zde bude vždy – smrt je totiž nevyhnutelná a týká se nás všech, ať už si to chceme připustit či nikoliv.

Jak sám Vokáč uvádí, k profesní dráze hrobníka není třeba žádná specializace ve smyslu vysokoškolského titulu a ačkoli byla profese hrobníka v lidové tradici spíše na okraji společnosti, nesla s sebou určitou dávku romantiky, která byla častým námětem například v literatuře.

Zároveň dodává, že právě přírodní pohřebnictví s ním jako zástupcem mladé generace rezonuje, protože environmentální témata jsou v současné době stále více aktuální a dotýkají se celé společnosti. Ekologie a environmentální otázky představují pro Vokáče svým způsobem nové náboženství, které se dá skloubit s finální otázkou, naší „poslední stopou“. Jak sám říká „skrze smrt se dá komunikovat i život a postoj k němu“. Podle něj právě:

Pohřebnictví s sebou nese velkou symboliku, a právě tato symbolika je něco, díky čemu se dá širší myšlenka velmi dobře rozvinout. Jde o něco velmi významného v našem životě, a to s sebou nese tak silnou symboliku, že může šířit třeba právě myšlenku propojení s přírodou.

Pro Adama Vokáče byl velkým přelomem pohřeb jeho babičky, který byl podle něj velmi „strojový“. Obřad byl velmi neosobní a postrádal autenticitu. Smuteční řeč vnímal jako „plané čtení z Bible“ bez jakéhokoli spojení s osobou babičky, jejíž jméno navíc kněz popletl se jménem jeho tety. Slovy Vokáče jej:

() tato zkušenost s konvenčním pohřebnictvím () vedla právě k tomu, že () se dostal k přírodnímu pohřebnictví jako takovému a na základě špatné zkušenosti () si řekl, že toto by mohlo fungovat lépe. Už jsme jako společnost trochu jinde.

Podobná zkušenost s konvenčním obřadem podnítila zájem o přírodní pohřebnictví i v Tereze Chmelařové z organizace Ke kořenům, která si po nahlédnutí do této oblasti z pozice pozůstalé začala klást otázky, zda by některé věci nešly dělat jinak – šetrněji a uctivěji jak k lidem, tak i k přírodě.¹⁰² Stejně tak tomu bylo i u zakladatelky organizace Mezi stébly Michaely Sonntágové, která k motivaci založit organizaci zabývající se alternativními obřady říká:

K myšlence začít pořádat pohřební obřady jinak, více přirozeně, v klidu a srdci přírody, mě pak dovedla má vlastní zkušenost, stejně tak prožitky mých přátel. Vesměs se jednalo o stejné vzpomínky mnohdy na neosobní průběh rozloučení, v sériovém sledu a studeném prostředí. Právě tehdy se zrodil v mé hlavě nápad. Proč nepřipravovat krásné pohřby, při kterých budou mít pozůstalí dostatek času rozloučit se důstojným způsobem?¹⁰³

Přímo k přírodnímu pohřebnictví se pak Adam Vokáč dostal skrze organizaci Ke kořenům. Absolvoval také tří měsíční online kurz pořádaný americkou organizací pro přírodní pohřebnictví, během kterého se seznámil s podstatně rozvinutější praxí přírodního pohřbívání ve Spojených státech.

Výše uvedené příklady dokazují, že část společnosti vnímá určitou krizi české pohřební tradice, která je přiměla zabývat se alternativními metodami obřadu a hledat jiné způsoby rozloučení, se kterými se budou moci lépe ztotožnit. Právě této části společnosti vnímané krizi konvenčního obřadu se bude věnovat další kapitola této práce.

¹⁰² Náš tým. In: *Ke kořenům* [online] [cit. 21.06.2023]. Dostupné z: <https://www.kekorenium.cz/nas-tym.html>

¹⁰³ *O NÁS* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.mezistebly.cz/o-nas/>

8.3. Krize obřadů v české společnosti

Podle socioložky Olgy Nešporové se v České republice v posledních desetiletích závratně rozšířilo pohřbívání bez obřadu. V české společnosti se ve vztahu k pohřbívání vyskytují určité lokální odlišnosti, které mohou plynout z věkového rozložení obyvatelstva či podílu venkovských komunit nebo podílu věřících v rámci jednotlivých zkoumaných oblastí. Pohřbívání bez obřadu je více zastoupeno na území Čech než na Moravě. Dále je také více rozšířeno ve větších městech. V rámci výzkumu u tří pražských pohřebních ústavů bylo zjištěno, že až polovina mrtvých těl byla spalena bez obřadu.¹⁰⁴ Statistikám vévodí hlavní město Praha, která je na předních místech jak v počtu kremací, tak i v počtu kremací bez obřadu.¹⁰⁵

Špatenková zdůrazňuje významnou psychologickou funkci pohřbu – na pohřbu vzniká místo pro prožití a projevení emocí i společné vzpomínání na zemřelého, které může mít terapeutický význam pro pozůstalé.¹⁰⁶ Právě snaha o obnovení a eventuálně změnu pohřebních obřadů je společným jmenovatelem většiny nově vznikajících organizací věnujících se přírodnímu pohřbívání.

Adam Vokáč vidí za nárůstem pohřbů bez obřadů vytracení smyslu v aktu konvenčního obřadu pro pozůstalé, který zároveň nemá žádnou jinou alternativu. Jak podotýká, v české společnosti přestaly být smrt a pohřeb spojovány s náboženstvím a tradice pohřbívání přetrvává již jen ve své hmotné podobě, zatímco duševní tradice se již dávno vytratila. Na obřad posledního rozloučení lze podle něj nahlížet i jiným než křesťanským způsobem. A to se právě daří organizaci Ke kořenům, která se ale stále nedostala do širšího povědomí společnosti. Vokáč zdůrazňuje, že na obřad posledního rozloučení jde nahlížet i jinak než křesťanským způsobem a jak poznamenává, on osobně „chce ve spirituálním aspektu po své smrti zaniknout, ale v tom materiálním se chce dále podílet“.

¹⁰⁴ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. ISBN 978-80-7325-320-2., str. 184-185.

¹⁰⁵ Tamtéž 187.

¹⁰⁶ ŠPATENKOVÁ, Naděžda. *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, c2014. ISBN 978-80-7492-138-4., str. 165.

Pro Tomáše Kotrlého jsou smrt a pohřeb naopak neochvějně spojeny s vírou. Kotrlý vychází z církevní tradice a kanonického práva, ve kterém pohřeb symbolizuje víru v posmrtný život a člověk není jen hmotná schránka – tělo – ale je v něm i duše, která neumírá spolu s tělem. Pohřeb pak vnímá jako pomoc duši po smrti, kdy se ocitne bez své schránky a dále podotýká:

Pohřeb nevnímám jako pomoc pozůstalým, ale hlavní důraz by se měl klást právě na oblast samotného zemřelého. Pohřeb přináší úlevu duši, která odchází z těla a je souzena za svůj život. Uložení popela za pohřeb nepovažuji.

Tyto dva postoje stojí v opozici, a to díky ontologickým představám o světě u obou respondentů. Adam Vokáč, podobně jako někteří další propagátoři přírodního pohřbívání, v otázce obřadu posledního rozloučení neklade takový důraz na zemřelého, nýbrž na jeho pozůstalé. Smysl konání obřadu v tomto případě nabízí celou paletu možností a podob obřadu. Chybí zde ale nějaký sjednocující charakter či úzus. Domnívám se, že velké procento kremací bez obřadu může být tak způsobeno právě tím, že pozůstalí nemají jasnou představu o podobě obřadu, a proto raději obřad neuspořádají vůbec.

Smrt byla v dřívějších dobách interpretována skrze náboženství, které poskytovalo jasně daný rámec pohřbívání. V české společnosti byl tento rámec kvůli vysoké míře sekularizace a historickému vývoji zejména v období komunismu oslaben. Neznamená to však, že by česká společnost nevěřila v určitou formu transcendence. Jedná se ale spíše o určitou spiritualitu, která, asociuje něco nového, neformálního, svobodného, zatímco náboženství s sebou může nést konotace něčeho „zastaralého a rigidního“.¹⁰⁷ Spiritualita s sebou nese určitou schopnost sjednocovat napříč spektrem společnosti. O tomto fenoménu ve vztahu ke smrti mluví Davies, podle kterého právě spiritualita ve spojení s ekologií vykazuje podobnou schopnost identifikace, jakou mělo dříve náboženství. S tělem se dnes pro značnou část populace nemusí pojít představy o posmrtném životě, může se stát i součástí většího celku – například přírody.¹⁰⁸

Neosobní charakter pohřbů, stejně tak strohá poslední řeč, která vypadá spíše jako podle šablony než na míru stavěná zemřelému, jsou jedny z nejčastějších kritik konvenčních pohřbů

¹⁰⁷ ŘÍČAN, Pavel. *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál, 2007, str. 50.

¹⁰⁸ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Globator, 2007, str. 88-91.

z řad pozůstalých. Podle Olgy Nešporové, která prováděla výzkum, se kritika obřadů týkala zejména čtyř oblastí. Tou první byla jejich teatrálnost, na druhém místě nadměrné emocionální zatížení, na třetím místě ekonomická nákladnost obřadů¹⁰⁹ a na čtvrtém místě vnímané vytracení smysluplnosti konání obřadu¹¹⁰.

A právě navrácení smyslu obřadů je jedním z hlavních cílů propagátorů přírodního pohřebnictví, jak potvrzují i slova Blanky Dobešové, jedné ze zakladatelek organizace Ke Kořenům:

*„Je to hodně dané tím, že pozůstalým nedávají smysl ty konvenční formy. Když zažijete obřad v krematoriu, tak je to něco, co si nechcete zopakovat. Když mají tu zkušenost toho, že to může být smysluplné, že to může lidi spojovat, než aby je to rozdělovalo, že to je oslava života toho zemřelého a je prostor si společně potruchlit, tak pak jim to dává smysl.“*¹¹¹

Rovněž Adam Vokáč podotýká, že „obřad posledního rozloučení se dá pojmout krásně“. Na prvním místě by podle něj mělo být určité přání rodiny a takto k tomu přistupuje i ve své praxi přírodního pohřebnictví. Rodina zesnulého má podle něj naprostou moc určit si podobu rozloučení tak, jak si sama představuje a úkolem pohřebníka by mělo být snažit se maximálně vyhovět všem jejím přáním. Celé je to ale třeba pojmout co nejvíce citlivě a ke každému pohřbu přistupovat co nejvíce individuálně a dodává:

Pokud oni sami představu nemají, je dobré jim něžně sdělovat příklady, ale nic jim nevnucovat. Je to lepší než jim dávat nějaké přednastavené nabídky, jako to právě bývá v katalogu u konvenčních pohřebních služeb. Je nutné se s nimi bavit a rozmlouvat s nimi nad tímto tématem.

Právě na osobní svobodu a přání pozůstalých během přípravy pohřbu je v přírodním pohřebnictví kladen důraz. Dle Špatenkové může příprava na pohřeb dát pozůstalým pocit, že se podílejí na něčem smysluplném. S pohřbem spojuje důležitou nejen psychologickou, ale i sociální a kulturní funkci. Vynechání pohřbu pozůstalým vyrovnat se se smrtí blízkého nepomůže.¹¹² Podle Špatenkové jsou pohřební rituály nejučinnější, pokud nabízejí možnost osobní participace. A to jak ve fázi příprav, tak i v průběhu pohřbu. Špatenková jde ještě dál a

¹⁰⁹ V roce 2007 byla zrušena plošná dávka vyplácená pozůstalým na náklady spojené s pohřbem, tzv. pohřebné. Tato dávka se nyní vyplácí jen ve výjimečných případech viz <https://www.mpsv.cz/-/pohrebne>

¹¹⁰ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, str. 200.

¹¹¹ https://www.irozhlas.cz/zivotni-styl/spolecnost/krize-pohreb-ritual-obradnice-kompostovani-podcast-vinohradska12_2208190600_mkl

¹¹² ŠPATENKOVÁ, Naděžda. *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, c2014, str. 167–169.

tvrdí, že právě tato produktivní a kreativní aktivita pozůstalým dokonce zabraňuje podlehnout těžké situaci ze ztráty blízkého. „*Truchlící jsou příliš zaneprázdnění, než aby propadli zcela svému zoufalství*“.¹¹³ I Adam Vokáč si myslí, že si u toho pozůstalí „můžou projít hezkými duševní pochody a nějak se vypořádat se smrtí blízkého. Je to zkrátka terapeutické.“ Podle něj je důležité možnost přípravy obřadu pozůstalým nabídnout, ale zároveň podotýká, že to určitě není pro každého.

Společná participace pozůstalých se na přírodních hřbitovech vyskytuje tedy již ve fázi organizace i v průběhu samotného pohřbu. V poslední fázi obřadu pak pozůstalí sypou společně zeminu na urnu. Tento bod je možné definovat jako přechodový rituál, jehož prostřednictvím pozůstalí uzavírají jednu životní kapitolu. Význam může být i symbolický – toto gesto vyjadřuje poslední rozloučení a přání, aby zesnulý měl klidný odpočinek a byl spojen s přírodou.

Nastíněná proměna pohřebního obřadu tak může být určitým způsobem považována za reakci na jeho krizi. Vycházející trend přírodních obřadů daleko více zapojuje okruh pozůstalých do samotného utváření podoby obřadu. Kromě samotného obřadu a jeho formy se proměňuje i prostředí, ve kterém se obřad koná. Oproti konvenčním obřadům pořádaným zejména v obřadní síni krematoria nebo v kostele, přenáší přírodní pohřebnictví obřad do pro tyto účely speciálně spravovaného lesa či louky, jejichž prostředí může být pro některé příjemnější než uzavřené, chladné a strohé prostředí krematoria.

Snahu o proměnu pohřebních obřadů zaznamenal i Tomáš Kotrlý, který podobně jako výše zmínění také vnímá určitou krizi konvenčních obřadů a hovoří o nutnosti navrátit jim smysl. V jeho pojetí se ale jedná spíše o návrat do minulosti církevních obřadů. Přírodní pohřebnictví má podle něj za cíl „*reformovat obřady, prohloubit je a dát jim smysl. Ale [on], jakožto teolog, s tím nemůže nikdy souhlasit. [Jeho] smysl je daný tisíce let. A nenahradí ho zelené pohřbívání. To je sice dobré a určitě to jde více do hloubky než jen uložení urny. Zelenému pohřbívání fandím, ale myslím si, že to nepomůže obřadům tolik, jako jít na hlubinu z hlediska víry. Je potřeba, aby lidé znovu začali věřit v život věčný. Že se smrtí nekončí.*“

¹¹³ ŠPATENKOVÁ, Naděžda. *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, c2014. ISBN 978-80-7492-138-4., str. 167.

8.4. Současná praxe českého přírodního pohřebnictví

Ve Spojených státech amerických a Velké Británii sahá tradice přírodních pohřbů již do druhé poloviny 20. století a zejména pak do počátků 90. let. V České republice se přírodní pohřebnictví teprve začíná pozvolna prosazovat a dostávat do povědomí společnosti. V České republice se zatím vyskytuje jen několik hybridních hřbitovů v Praze, Brně nebo Olomouci, které existují v rámci již zavedených hřbitovů. Příkladem může být již zmiňovaný Les vzpomínek v Praze či Údolí vzpomínek v Brně. Zřízení prvního regulérního přírodního hřbitova se teprve chystá. Pokud vznikne společenská poptávka, lze v několika letech očekávat i vznik ochránářských hřbitovů, které Adam Vokáč považuje za určitý nejvyšší stupeň přírodního pohřebnictví. Jeho slovy jsou ochránářské hřbitovy „*úžasným propojením s přírodou. Dáme těla krajině a srosteme s přírodou. Zároveň se o krajinu pečujeme a ochraňujeme se.*“

V současné době jsou legislativou České republiky umožněny jen 2 způsoby pohřbů, a to uložení celého těla do hrobu či hrobky nebo kremace. Dále je nutné využít služeb pohřební služby a vykonat řadu dalších byrokratických úkonů a zařizování. V České republice platí také zákaz pohřbívat lidské ostatky mimo vyhrazená místa – tedy mimo oficiální hřbitovy. Toto nařízení se vztahuje pouze na tělo vcelku, ať už v rakvi či nikoliv. V případě kremace jsou ale pravidla benevolentnější. Zákon v tomto případě vůbec nespécifikuje, kde má být popel uložen. A tak je jeho osud čistě v rukou nejbližších příbuzných. Zákaz pohřbít tělo mimo oficiální pohřebiště neplatí pouze v případě, pokud se jedná o neveřejné církevní pohřebiště nebo o pohřebiště, které bylo založeno předtím, než vešel v platnost tento zákon, tedy například šlechtické hrobky. Zřízení rodinné hrobky na soukromé pozemku – například na zahradě – tedy ze zákona možné není.¹¹⁴

V omezenosti možností nakládání s tělem po jeho smrti vidí Adam Vokáč jeden z důvodů krize obřadu. Právě kvůli omezeným možnostem pohřbu podle něj volí většina lidí v České republice právě kremaci. Z diskuzí, které Vokáč o pohřbívání vede, jasně vyplývá, že některým lidem připadá pohřbívání celých těl jako nehygienické, což ale není pravda. Zákonem daná omezení u nás ale nikdo nezpochybňuje ani o nich neprobíhá nějaká širší veřejná diskuze. Adam Vokáč k tomu dodává, že právě v „*v takto intimní otázce jako je pohřeb je svoboda*

¹¹⁴ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013, str. 186; více viz 193/2017 Sb. Zákon, kterým se mění zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů, ve znění poz... In: *Zákony pro lidi* [online] [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2017-193>

velmi omezovaná. Je to intimní záležitost, která rozhodně nemusí pobuřovat veřejnost; na veřejnost se to dokonce ani nemusí dostat – vše může proběhnout v rodinném nebo přátelském kruhu. Tak proč to takhle moc regulovat? Dělá se z toho hrozně velká věda a hlavně tabu.“

Jako zbytečně restriktivní vidí současnou legislativu i Tomáš Kotrlý, podle něhož je základní chybou našeho zákona to, že není možné pohřbívat těla na zahradě – tedy na soukromém pozemku, jak to bylo možné třeba za první republiky. Zároveň ale dodává, že „někdo by v tom mohl vidět hanobení těla, nedůstojnost. Tohle je ale špatně. Zákon by to měl povolit, pokud by vznikla společenská poptávka; navíc by to podpořilo i ekologii. V případě, že by si lidé mohli pohřbít člověka na svém pozemku, v tu chvíli začnou myslet ekologicky. Takto začne ekologie zespu.“

Adam Vokáč si je dobře vědom toho, že praxe pohřbívání mrtvého těla do země se z českého prostředí prakticky vytratila. Ze statistik jasně vyplývá, že českému prostředí vévodí kremace a jeho slovy není česká společnost na pohřbívání do země ještě úplně připravena. Vše jde podle něj „moc do extrémů. Je to velmi odosobněná záležitost. Státní dozor je zde zbytečně velký. Byrokracie, tabuizace a odosobnění. Toto jsou největší nešvary současné české konvenční praxe.“

Oba respondenti se shodují v tom, že možnosti pohřbení mrtvého těla jsou vázány na platnou legislativu, která je ve vztahu k přírodnímu pohřebnictví příliš restriktivní. Adam Vokáč se snaží změny prosadit pomocí petice, která by téma přenesla téma pohřbívání i do politické sféry.¹¹⁵ Jak ale dodává, pro mnoho lidí je to téma příliš nejasné a nejsou si jistí, jaké změny by přesně měly nastat a někteří se toho i bojí. Zároveň je celá diskuze složitější také kvůli tomu, že petice je sepsána obecně k změně pohřebního zákona, zatímco někteří souhlasí jen s dílčími změnami – například by souhlasili s umožněním praxe theramace, nikoli už aquamace. Podle Vokáče je to tedy nutné nějak oddělit, zjednodušit a prosazovat změny postupně. Plánuje tedy „vytvořit přímo petici za legalizaci aquamace a theramace. Chceme také pohřeb bez rakve a pohřeb pouze do hloubky 1 metru. Tyto body jsou snadno komunikovatelné. Zároveň to jsou 3 pilíře, kterým se hodně věnujeme.“

¹¹⁵ gov.cz - Petice za svobodné a udržitelné pohřebnictví. In: [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://portal.gov.cz/e-petice/306-petice-za-svobodne-a-udrzitelne-pohrebnictvi>

S peticí i nutností provedení změny v zákonu o pohřebnictví souhlasí i Tomáš Kotrlý, který by podobně jako Adam Vokáč akcentoval změny i v souvislosti s osobní svobodou a ekologií.

Adam Vokáč za účelem prosazení a šíření osvěty o nutnosti změn v pohřebnictví v souladu s osobní svobodou a ekologií spolek *Poslední stopa*. Podle Vokáče se „*nejedná pouze o ekologický záměr – nejde pouze o uhlíkovou stopu. Jde o to, že takto chce člověk zanechat svoji poslední stopu. Je to výrazné gesto, které tady člověk po sobě může zanechat a nějak se tady otisknout na této planetě. Může to být i výrazný signál směrem k jeho okolí a celé veřejnosti. Takto se může úplně naposledy projevit. Ano, název odkazuje k uhlíkové stopě. Hlavně to ale má být co nejvíce osobitý projev; i ten pohřeb jako takový. Jedná se demonstraci identity člověka. Důležitější je osobitost a vlastní svoboda. Ať se člověk může projevit, jak chce. Ekologie stojí až za nimi. V tuto chvíli způsoby, jak se projevit v rámci udržitelnosti a ekologie nejsou dostatečné. Proto dáváme důraz i na to, ale primárně je to o tom, ať se člověk může projevit. To je ten základní pilíř.*

8.5. Legislativa

Jedním z cílů této práce je i nastínění budoucího vývoje českého přírodního pohřebnictví. Proto mé otázky směřovaly na cíle organizace. S tím se na povrch dostaly i otázky ohledně změny legislativy, které byly zmíněny i v předchozí kapitole.

Plány Adama Vokáče na vznik dalších možností pohřbení těla (například vodní kremace nebo kompostace) jsou aktuálně limitovány českými zákony. „*V tuto chvíli nám v cestě stojí legislativa. V tuto chvíli je tedy na místě téma otevřít a začít o něm mluvit. Uvidíme, co třeba i veřejnost bude nejvíce podporovat, po čem bude největší poptávka a co půjde nejvíce protlačit legislativně.*“

Z legislativního hlediska je provozování přírodní pohřebiště v mezích zákona. Čemu však zákon zabráňuje, je uložení mrtvého těla bez rakve do hrobky. Na tomto místě je důležité vysvětlit rozdíl mezi hrobem a hrobkou. Hrobka je stavební dílo, které je vydlážděné kamenem. Hrob je místo, kam se ukládá rakev, která je následně zasypana zeminou. Česká legislativa nařizuje použít rakev při pohřbení do hrobky, případně při transportu. Taková rakev musí být vyrobena z tvrdého dřeva a navíc ještě opatřena nepropustným zinkovým dnem. Toto se však nevztahuje při pohřbívání do hrobů. Nutnost použití rakve může být stanovena řádem pohřebiště.

116

O možné změně v legislativě hovořil i Tomáš Kotrlý a poukázal na to, že v minulosti byly už některé věci povoleny: „*Do hrobek by se těla mohla ukládat pouze v šátku. Nejdříve by se vykopala jáma, která by se následně obložila dřevem. Vykopaná zemina by mohla být využita na květinové záhonky. Toto je ekologická varianta, která je naprosto legální. Rakev není povinná, povinná je pouze u kremace. Tělo se však k hrobové jámě musí dostat v rakvi. Tato legislativní omezení by se mohla vyřešit transportní rakví, která je určena na vícero použití. Při transportu rakev poskytuje intimitu, do země je však zbytečná. Opakovatelně použitelné rakve zavedl Josef II. v roce 1784.*“

Omezením v dalších plánech je současná legislativa, která není zcela přizpůsobená požadavkům a principům přírodního pohřbívání v jeho plném rozsahu. Pokud bude vytvořen

¹¹⁶ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013. Praktická příručka (Linde), str. 91

dostatečný tlak veřejnosti, mohlo by dojít i ke změnám v legislativě. Tento tlak však musí plynout od dostatečného počtu osob, aby mohlo dojít k případným změnám.

Tento úkol vidí Adam Vokáč zejména v kategorii svých vrstevníků, kteří se do změn vrhají s velkou razancí a nebojí se ani své požadavky hlasitě projevit. Dle jeho slov „*přírodnímu pohřebnictví bude nejvíce prospívat, když bude nad otázkou pohřbívání rozhodovat nastupující generace. Tento trend není zatím ještě tak daleko, ale čím je člověk mladší, tím více k tomu tíhne.*“

Zároveň si je však vědom, že postoje a názory lidí z jeho nejbližšího okolí nutně nemusí vypovídat o preferencích české společnosti v obecnějším slova smyslu. Důležité je získat data, která by mohla lépe zhodnotit postoje a preference české společnosti ve vztahu k dalším možnostem pohřbívání. V českém prostředí zatím žádná studie nevznikla, a právě toto bude jedním z jeho budoucích úkolů: „*je to určitě něco, na co se budeme s poslední stopou soustředit. Chceme investovat do průzkumů. Musíme se o něco opřít.*“

8.6. Budoucnost českého přírodního pohřebnictví

Pro Adama Vokáče tkví budoucnost českého pohřebnictví v ekologičtější cestě podporované převážně mladší generací. Tato cesta však nutně nemusí vést výlučně skrze přírodní pohřebnictví. Jde spíše o to, abychom se naučili nad obřady posledních rozloučení a místy uložení těl více zamýšlet a reflektovat tak nejen přání pozůstalých, ale pokud možno i ekologii. *„Bude hezké, když budeme mít větší výběr. A už ten výběr samotný nás podnítl k tomu, abychom se zamýšleli.“* Větší výběr nám umožní zamyslet se i nad vlastní smrtelností.

Konvenční způsoby mohou však někomu vyhovovat. Zvláště v této otázce nebude každému po chuti zkoušet nové možnosti a raději tak zvolí variantu, která pro něj představuje zažité pořádky. Adam Vokáč si nemyslí, že přírodní pohřebnictví zcela převládne a dodává, že by to tak ani nechtěl: *„Pokud je pro někoho důležitá kremace, nechť je mu to dopřáno. Já bych pouze chtěl, aby nad tím lidé více přemýšleli.“*

Ekologie jako taková však zůstane hlavním cílem jeho aktivit. Pro varianty šetrnější k životnímu prostředí nemusíme nutně skoncovat například s kremací, ale můžeme se snažit ji pouze vylepšit ve prospěch udržitelnosti. Jak Adam Vokáč podotýká, kremace jako taková nemusí jít proti ekologii – můžeme mít elektrické pece. Navíc *„koncový zákazník nemusí ani nic poznat, ale efekt bude stejný“*.

V souvislosti s ekologií zmínil i rok 2050. V této souvislosti mluví o Pařížské dohodě. Česká republika se spolu s dalšími státy zavázala prostřednictvím této dohody o ochranu klimatu. Smlouva se týká zejména dvou důležitých bodů. Tím prvním je udržet nárůst průměrné globální teploty pod 2 stupně Celsia. Druhým bodem je snižování emisí skleníkových plynů.¹¹⁷

Snahu vymáhat ekologičtější způsoby pohřbívání lze vidět i skrze podpis této dohody. Emise skleníkových plynů jsou značné, zejména u kremace. Cílem je i skrze tuto dohodu zavést některé nové ekologické způsoby pohřbívání na naše území, ale zároveň i mírně upravit to konvenční.

První český hybridní hřbitov vznikl před bezmála 8 lety a aktuálně se rodí jeho

¹¹⁷ https://www.mzp.cz/cz/parizska_dohoda

ekologičtější varianta. V budoucnu by však mohly vznikat ochranné hřbitovy, jejichž cíl je spojen také s rekultivací daného území. Podle Vokáče zde tělo funguje jako pojistka. Pojistka toho, že bude o území dobře postaráno a nebudou na něm prováděny žádné stavební činnosti.

„Tělo jako takové, ležící v zemi, nemusí být nutně problém. Tělo nám naopak může pomoci. To, že leží v zemi, může být pro nás užitek. Nemusíme to brát, že zastavuje to území – ono ho chrání. Když s ním budeme dobře nakládat, tak nám pomůže svoji přítomností v půdě. Nebude nám vadit rozkládající se tělo – naopak, bude nám to pomáhat.“

Takovýto způsob pohřbívání se však může kvůli omezenému počtu míst jevit jako dlouhodobě neudržitelný, neboť bude třeba hledat další hrobová místa.¹¹⁸ Přírodní hřbitovní rezervace by se také musely nacházet daleko od center velkých měst. To by mohlo snížit jejich dostupnost pro pozůstalé.

Další varianta by mohla tkvět v kompostaci. Kompostace je oproti konvenčním způsobům k životnímu prostředí šetrnější. Avšak pro její realizaci musí být postavena budova a konzervační nádoby musí být obsluhovány personálem. Podle Adama Vokáče je pohřbívání do země *„ta nejjednodušší a nejekologičtější, nejvíce prapůvodní a nejvíce přirozená [metoda pohřbívání]“*

Nový trend v podobě průmyslové kompostace má však budoucnost i podle Tomáše Kotrlého: *„Už je tady trend a začíná se to propagovat. Bude to tady a já se toho ještě dožiju. Klidně bych se nechal zkompostovat. Kompost i s kostmi by měly být uloženy do hrobu. Etický problém v kompostaci nevidím. Je to obdoba pohřbení do země, akorát se urychlí tlení.“*

Z pohledu Tomáše Kotrlého se důstojnost mrtvého těla při kompostaci nijak neporuší. Kompostace je podle něj obdoba tradičního křesťanského zvyku pohřbívání těla do země, avšak v kombinaci s novými technologiemi.

¹¹⁸ KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde Praha, 2013. Praktická příručka (Linde). ISBN 978-80-86131-95-5., str. 165

8.7. První český přírodní hřbitov

Louka vzpomínek se bude nacházet podobně jako Les vzpomínek na Ďáblickém hřbitově v Praze. Slavnostní otevření je plánováno v září roku 2023, tedy 8 let poté, co vznikl ve stejném areálu hybridní hřbitov Les vzpomínek.

Právě na tomto místě bude Adam Vokáč působit jako správce. Doposud vznikaly hybridní hřbitovy, které sloužily na ukládání popela. Louka vzpomínek bude vůbec první český přírodní hřbitov, kde se budou ukládat těla vcelku do země. Bude tak sloužit jako ekologičtější varianta svého předchůdce, a sice Lesa vzpomínek, jehož kapacita je téměř naplněna.

Design bude inspirován západní tradicí přírodních hřbitovů. Budou se v něm snoubit decentní dekorativní předměty z dílen českých umělců, které dají ve spojení s přírodou hřbitovu unikátní ráz. Budou zde luční pásy a mezi nimi budou vždy travnaté uličky, po kterých se bude chodit; luční pásy budou fungovat jako hrobová místa. Jediný způsob označení budou kamenné destičky v patě každého hrobového místa. Místo pro obřad se bude nacházet v podobě altánu v samém srdci hřbitova.

Adam Vokáč ještě dodává: „*Celé je to koncipované co nejvíce přírodně. Kolem budou stromy. Bude tam ptačí třešeň, pod kterou se budou pohřbívat nenarozené děti. Koncept louky je takový, že chceme co nejvíce zachovat ten přírodní ráz. Louka bude sekána 2x do roka. Zachováme listí. Nebude to udržované jako běžný hřbitov. Necháme to v přírodním rázu.*“

Tento hřbitov přinese možnost nechat zemřelého pohřbít do země, a to v ekologické rakvi. Poslední rozloučení bude na přání pozůstalých, kteří budou moci využít služeb obřadnic z organizace Ke kořenům nebo si objednat hudební doprovod. Taktéž květiny si budou moci přinést vlastní. A pokud si náhodou některá z rodin bude chtít vyrobit vlastní rakev, budou mít možnost v ní zemřelého i pohřbít. Avšak toto bude muset být konzultováno s pohřební službou a správcem hřbitova. Neboť přestože se například v oblasti posledního rozloučení bude klást důraz na co největší volnost pro pozůstalé, hřbitov si musí udržet svůj přírodní ráz. Pozůstalí budou moci uložit do paty hrobu řezané květiny bez žádných dalších dekorací. Na zapálení svíčky bude vyhrazeno speciální místo. Cokoliv, co by mohlo narušit přírodní ráz hřbitova, bude správcem odstraněno.

Jak Adam Vokáč předesílá, hřbitov se bude řídit platnou českou legislativou. „*Na Louce*

vzpomínek se bude možné nechat pohřbít pouze v rakvi. To je dané zákonem. Ideální by byl rubáš z plátna nebo lýková rakev, ale zákonem je určeno, že se tělo musí pohřbít v uzavíratelné rakvi. Musí být dřevěná, ideálně nelakovaná a nesmí být lepená chemickými lepidly. Nejlepší je použít tuzemské dřevo a ideálně měkké dřevo, které se snadno rozloží. Rakev musí splňovat určité normy.“

Na Louce vzpomínek bude kapacita pro přibližně 400 těl. Dále Ďáblický hřbitov nabízí ještě možnost rozšířit prostor o dalších 200 těl. Naplnění kapacity lze očekávat ve vzdálené budoucnosti. Neboť, jak sám Adam Vokáč dodává: *Odhaduji, že v prvním roce takto pohřbíme maximálně 30 těl. Tato varianta bude určitě dražší než kremace. Navíc pohřbívání do země u nás není populární. Bude trvat, než si na to lidé zvyknou.*

Přestože bude na tomto hřbitově působit organizace Poslední stopa, hlavní slovo bude mít Správa pražských hřbitovů, která bude určovat cenu. Cena zatím ještě dostupná není, nicméně v tomto případě se bude jednat o dražší variantu oproti kremaci nebo pohřbu do země na konvenčním hřbitově. Vysokou cenu však mohou vykompenzovat jiné položky. Vokáč se ale domnívá, *„že zde člověk na druhou stranu ušetří na hrobovém zařízení – náhrobku, dekoraci. Myslím si, že to bude finančně vycházet stejně jako klasický pohřeb do země.*

9. Závěr

Tato práce se si kladla za cíl více osvětlit historii, vznik a současnou praxi přírodního pohřebnictví v České republice. Právě v České republice je totiž praxe přírodního pohřebnictví na vzestupu a začíná se čím dál více objevovat i v médiích. V posledních letech vzniklo mnoho neziskových organizací i soukromých firem, které zprostředkovávají alternativní pohřební obřady a nabízí tak klientům možnost netradičního posledního rozloučení se zesnulými. Tyto organizace také často kladou důraz na ekologii a environmentální témata v souvislosti s pohřebnictvím. Jak však tato práce ukázala, přírodní pohřebnictví není zdaleka jen o ekologii, ale o celkovém promyšlení konvenční pohřební praxe v České republice, které prochází v posledních letech určitou krizí projevující se na zvyšujícím se počtu případů pohřbů bez obřadů.

Možností, jak se zemřelým tělem naložit po jeho smrti přírodní cestou je mnoho. Většina těchto nových trendů pochází ze Spojených států amerických, Velké Británie anebo také Německa, ke kterému má české prostředí tradičně velmi blízko. Zda-li mají všechny varianty ekologického pohřbívání potenciál se plně adaptovat i v České republice se ukáže teprve v průběhu let. Jisté je však to, že se začíná utvářet určitý tlak na změnu legislativy, a právě lidé jako je Adam Vokáč a další zmínění v této práci stojí v popředí snah o proměnu českého pohřebnictví či spíše umožnění alternativních podob pohřbívání. Právě těmto alternativním podobám pohřebního obřadu a přístupu jejich propagátorů k citlivému tématu posledního rozloučení, které by se podle nich mělo odehrát více citlivě a reflektovat osobní přání zemřelých i pozůstalých na podobu posledního rozloučení, byla věnována výzkumná část této práce. Rostoucí zájem o přírodní pohřebnictví a plány na nové přírodní hřbitovy i vznik nových organizací dokládají zvyšující se zájem české společnosti o toto stále tabuizované téma.

10. Literatura a prameny

10.1. Knihy

BRADFIELD, J. B. *Green burial: the d-i-y guide to law and practice. 2nd ed. vyd. London: Natural Death Centre, 1994. ISBN 978-0-9523280-0-1.*

CLAYDEN A., GREEN T., HOCKEY J., POWELL M. *Natural Burial. Landscape, Practice and Experience.* London: Routledge, 2014. ISBN 9781315771694.

DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti.* Praha: Volvox Globator, 2007. Diagramma. ISBN 978-80-7207-628-4.

ELIAS, Norbert. *O osamělosti umírajících v našich dnech.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998. *Člověk v zrcadle.* ISBN 80-85844-39-7.

ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie.* Praha: Argo, 2006. *Historické myšlení.* ISBN 80-7203-838-9.

ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál.* Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.

FOURNIER, Elizabeth. *The green burial guidebook: everything you need to plan an affordable, environmentally friendly burial.* Novato, California: New World Library, 2018. ISBN 1-60868-524-1.

GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur: vybrané eseje.* Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. *Studie (Sociologické nakladatelství).* ISBN 80-85850-89-3.,

HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti.* Praha: Galén, c2000. ISBN 80-7262-034-7.

HOCKEY, Jenny, Carol KOMAROMY a Kate WOODTHORPE. *The Matter of Death: Space, Place and Materiality.* Springer, 2010. ISBN 9780230283060.

HURDOVÁ, Veronika. *Moje milá smrti.* [Praha]: Veronika Hurdová, [2017]. ISBN 978-80-270-2318-9.

KELLER, Jan. *Úvod do sociologie.* 4. rozš. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. *Studijní texty (Sociologické nakladatelství).* ISBN 80-85850-25-7.

KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví: právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků.* Praha: Linde Praha, 2013. *Praktická příručka (Linde).* ISBN 978-80-86131-95-5.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Otázky a odpovědi o smrti a umírání.* Přeložil Jiří KRÁLOVEC. Praha: Arica, 1994. ISBN 80-85878-12-7.

LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii.* Praha: Lidové noviny, 2003. *Utváření Evropy.* ISBN 80-7106-495-5.

LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů.* Praha:

Academia, 1996. ISBN 80-200-0567-6.

MITFORD, Jessica. *The American way of death revisited*. Rev. ed. New York: Alfred A. Knopf, 1998. ISBN 0679450378.

NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. ISBN 978-80-7325-320-2.

NOVOTNÁ, Hedvika, Ondřej ŠPAČEK a Magdaléna ŠTOVÍČKOVÁ, ed. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. Praha: FHS UK, 2019. ISBN 978-80-7571-025-3.

SOKOL, Jan. *Člověk a náboženství*. Praha: Portál, 2004. Antropologie. ISBN 80-7178-886-4.

SOUKUP, Václav. *Antropologie: teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-432-8.

STEJSKAL, David a Jaroslav ŠEJVL. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011. ISBN 978-80-7357-680-6.

SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013. Epigraphica & sepulcralia. ISBN 978-80-86890-51-7.

VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Přeložil Helena BEGUIVINOVÁ. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. Mythologie. ISBN 80-7106-178-6.

WALTER, Tony. *The revival of death*. London: Routledge, 1994.

10.2. Články a internetové zdroje

KOTRLÝ, Tomáš. *K proměnám postavení hrobníka*. *Český lid*. 2008, vol. 95, iss 3, str. 273-292.

PŘIDALOVÁ, Marie. *Proč je moderní smrt tabu?* *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 1998, vol. 34, iss. 3, str. 347-362.

SCHEUFLER, Vladimír. *Vynášení smrti a morové epidemie*. *Český lid*. Ústav pro Etnografii a Folkloristiku Československé Akademie věd, 1963, **50**(4), 207-212, ISSN 0009-0794.

193/2017 Sb. Zákon, kterým se mění zákon č. 256/2001 Sb., o pohřbívání a o změně některých zákonů, ve znění poz... In: *Zákony pro lidi* [online] [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2017-193>

A different way to die: the story of a natural burial - Vox. *Vox - Understand the News* [online].

Copyright © 2023 [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.vox.com/2016/5/29/11775976/natural-green-burial>

Arnika. *Dioxiny*. [online]. [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.arnika.org/toxicke-latky/nase-temata/toxicke-latky/dioxiny>

Arnika. *Rtuť*. [online]. [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://arnika.org/toxicke-latky/databaze-latek/mercury>

BRNO-LÍŠEŇ, Městská část. Údolí vzpomínek nabízí alternativní možnost pohřbívání. In: Městská část Brno-Líšeň [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.brno-lisen.cz/udoli-vzpominek-nabizi-alternativni-moznost-pohrbivani/t8524>

Centrum – Kroky ke zdravému úsměvu. *Centrum – Úvod* [online]. Copyright © 2023 [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://centrumzdravehousmevu.com/kroky-ke-zdravemu-usmevu/obycejne-amalgamove-plomby-konci-proc/>

Composting of Human Bodies | New York State Catholic Conference. In: [nyscatholic.org](https://www.nyscatholic.org). 3. 12. 2020 [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20201203031645/https://www.nyscatholic.org/composting-of-human-bodies/>

Český statistický úřad: *Vloni zemřelo v Česku nejvíce lidí od konce války* [online]. 1.2.2022 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vloni-zemrelo-v-cesku-nejvice-lidi-od-konce-valky>

DOBEŠOVÁ, Blanka, SUCHÁNSKA, Monika, ŽIVÁ, Alžběta. *Les vzpomínek. Zahrada – park – krajina*. 2015, ISSN nenalezeno,

DOBEŠOVÁ, Blanka. „Až umřu, zasadte na mně jablň“ *Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví*. 2012, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií

FAQs – Aquamation Info - An Eco-Friendly alternative to flame cremation [online] [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://aquamationinfo.com/faq/>

gov.cz - Petice za svobodné a udržitelné pohřebnictví. In: [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://portal.gov.cz/e-petice/306-petice-za-svobodne-a-udrzitelne-pohrebnictvi>

Green Burial Council: Conservation Burial FAQ [online]. 2019 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://www.greenburialcouncil.org/conservation-burial-faq.html>

GWENDOLYN, Michael M. a Lee A. YOUNG. *Cloth(ing) for the dead: case study of three designers' green burial practices*. [online]. 2017 [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40691-017-0088-y#citeas>

Hřbitovy v datech | Česko v datech. *Česko v datech* [online]. Copyright © 2022, Česko v datech [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://www.ceskovdatech.cz/clanek/142-hrbitovy-v-datech/>

Ke kořenům. In: *Ke korenům* [online] [cit. 19.06.2023]. Dostupné z: <https://www.kekorenem.cz/>

KOČOVÁ, Barbora. *Alternativní pohřební obřady*. Praha, 2023. Bakalářská práce. Univerzita

Karlova, Fakulta humanitních studií, Katedra historických věd. Vedoucí práce Nešporová, Olga. Les vzpomínek [online], [cit. 2023-01-21]. Dostupné z: (<http://lesvzpominek.cz/>)

Lincoln Heritage Funeral Advantage: Guide to Green Burial – A Natural Approach to Funerals. <https://www.lhlic.com/consumer-resources/green-burial/> [online]. 2021 [cit. 2023-01-21].

MACHÁČEK, Filip. *Kremační a protikremační agitace na Moravě. Historie nelehkého zrodu tří moravských krematorií*. Diplomová práce na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Náš tým. In: Ke kořenům [online] [cit. 21.06.2023]. Dostupné z: <https://www.kekorenum.cz/nas-tym.html>

SLAVÍK ŽIVÁ, Alžběta. *Podpůrné aspekty u pozůstalých vyrovnávajících se se smrtí blízkého člověka*. 2017, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.

SUCHÁNSKA, Monika. *Přírodní pohřebnictví – současný stav a další možnosti v českém prostředí*. 2014, Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta.

The Urban Death Project: Bringing Death Back Into the Urban Realm [online] [cit. 18.06.2023]. Dostupné z: <https://metropolismag.com/viewpoints/the-urban-death-project-bringing-death-back-into-the-urban-realm/>

Welcome to Death Cafe. *Welcome to Death Cafe* [online]. Copyright © [cit. 09.01.2023]. Dostupné z: <https://deathcafe.com/>

KRBCOVÁ, Lenka. Budeme nebožtíkům trhat zuby, aby nám tu nekazili vzduch? Tak určitě. In: *Vitalia.cz* [online] [cit. 22.06.2023]. Dostupné z: <https://www.vitalia.cz/clanky/budeme-neboztikum-trhat-zuby-aby-nam-tu-nekazili-vzduch-tak-urcite/>